❀ साङ्ख्यसप्ततिटीका जयमंगला ❀

Abbreviations

M^T	Trav. Uni., 1169B., Trivandrum. Malayalam Transcript.
M^R	Royal Asiatic Society Whish No. 147, London. Malayalam Transcript,1902.
M^M	Oriental Mss. Library 2423, Madras. Devanagari Transcript, 1917.
E^H	Edition by H.śarmā, Principal, Govt: Sanskrit College, Benares, 1926.
E^S	Edition by Sakāriśarmā vāṅgīya, Chowkhamba Sanskrit Series No. 56, 1970.
C^S	Suvarṇasaptati by paramārtha in Chinese version, 大正新脩大藏經
C_1^V	Sāṅkhyasaptati-vṛtti edited by Dr. Esther A. Solomon, Gujarat University, 1973.
C_2^V	Sāṅkhya-vṛtti edited by Dr. Esther A. Solomon, Gujarat University, 1973.
C^G	Gauḍapāda-bhāṣya edited by Dr. T.G.Mainkar, Chowkhamba Sanskirt Prathishthan, 1963.
C^M	Māṭhara-vṛtti edited by Viśṇu prasād śarma, Chowkhamba Sanskrit Series No. 56, 1970.
C^Y	Yuktidīpikā edited by Albercht Wezler and Shujun Moteg, Franz Stiener Verlag Stuttgart, 1998.

C^T Tattva-kaumudi by ramsankar tripathi, Motilal banarasidas, 1963.

The first layer of the apparatus reports comparisons and parallels with other commentaries and sources.

The second layer of the apparatus reports variations of verses in the *Sāṅkhyakārikā* according to its commentaries.

The third layer of the apparatus reports variations of the *Jayamaṅgalā* according to its manuscripts and editions.

E^{HS}signifies that it is written in both editions.

M^Tśrī r1;
M^R7v3;
M^M1-1

हरिः श्रीगणपतये नमः अविघ्नम् अस्तु[१] ||

अधिगततत्त्वालोकं[२] लोकोत्तरवादिनं प्रणम्य मुनिम् |
क्रियते सप्ततिकायाष्टीका जयमंगला नाम ||

प्रेक्षावन्तोऽनुक्ते[३] प्रयोजने न क्वचित् प्रवर्तन्त इति प्रयोजनमुच्यते | तत्त्वज्ञानान्मोक्षः | तत्त्वानि पञ्चविंशतिः | तथोक्तं[४]

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे रतः[५] |
जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः[1] || इति |

तेषु च षष्टितन्त्रादिख्यातेष्वति[६]विस्तरत्वात् षष्टितन्त्रस्य सङ्क्षिप्तरुचिसत्त्वानुग्रहार्थं सप्ततिकारंभः | वक्ष्यति च 'एतदार्याभिः सङ्क्षिप्तम्'[2] इति | मोक्षेण किं फलम् इति चेत् दुःखनिवृत्तिः | अतत्त्वज्ञो[७] दुःखैरभिहन्यमानः संसरन्ना[८]स्ते | तत्त्वज्ञानात्तु कैवल्यमाप्नोति, न दुःखैरभिहन्यते | हन्यमानेन को हेतुर्जिज्ञासितव्य इत्यत्राह

M^R8r1

M^T6v1

दुःखत्रया[१]भिघाताज्जिज्ञासा तदव[२]घातके हेतौ |

M^Tśrī r1;
M^R1r1

[1] This verse is composed by Pañcaśikha. The same quotation with variants is also found in C^G: *pañcaviṃśatitattvajño yatra kutrāśrame vaset | jaṭī muṇḍī śikhī vāpi mucyate nātra saṃśayaḥ* || and C^S: 如解脱中説偈 若知二十五隨處隨道住 編髮髻剃頭得解脱無疑

[2] *śiṣyaparamparayā gatam īśvarakṛṣṇena caitadāryābhiḥ | saṅkṣiptam āryamatinā samyag vijñāya siddhā'ntam* || *Sāṅkhyakārikā* 71.

---

१ त्रया] $M^RM^ME^{HS}C_1^VC_2^VC^GC^MC^TC^Y$, M^T *illegible*

२ अव] E^{HS}, अप M^TM^R, अभि C^GC^M, अप $C_1^VC_2^VC^YC^T$

---

१ हरिः श्रीगणपतये नमः अविघ्नम् अस्तु] M^TM^R, श्रीहरि श्रणम् E^{HS}, श्रीः M^M २ तत्त्वा] $M^MM^RE^{HS}$, त्त्वा M^T ३ ऽनुक्ते] $M^MM^RE^{HS}$, ऽनुक्तो M^T ४ तथोक्तं] $M^MM^TM^R$तथा चोक्तं E^{HS} ५ रतः] M^ME^{HS}, तरः M^TM^R ६ तेष्वति] $M^MM^TM^R$, तेष्विति E^{HS} ७ ज्ञो] $M^MM^TE^{HS}$, ज्ञो हि M^R ८ संसरन्] $M^TM^ME^{HS}$, संसारन् M^R

दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात्[3] || १ ||

दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासेत्यादि | दुःखानां त्रयं दुःखत्रयम् | आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्[१], आधिदैविकञ्चेति | आत्मन्यध्यात्मम्, तत्र यत् भवति तदाध्यात्मिकम् | शारीरं मानसं चेति | तत्र वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्येण यज्ज्वरा[२]दि दुःखम्, तच्छरीरे भवतीति शारीरम् | यत्कामक्रोधशोकादिभिर्मनसि दुःखं तन्मानसम् | यन्मानुषपशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावराण्यधिकृत्य भवति तदाधिभौतिकम् | यच्छरीरे ग्रहावेशादीनि दैवान्यधिकृत्य भवति तदाधिदैविकमिति | एतद् दुःखत्रयम् | तेनाभिघातात् पीडनाद्धेतोर्जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा भवति | M^{R}8v1 M^{M}2-1

कस्मिन् विषय[३] इत्याह | **तदवघातके हेतौ** इति | अवघातयत्यपनयतीत्यवघातकः | तस्य दुःखत्रयस्यावघातकस्तदवघातकः | तृजकाभ्यां[4] षष्ठीसमासप्रतिषेधः[४] 'तत्प्रयोजको हेतुश्च'(पा° १.४.५५)[5] इति ज्ञापनात् न भवति[५] | केन खल्विमानि दुःखान्युन्मूल्यन्त[६] इति तदवघातको हेतुर्जिज्ञास्यो भवति | दुःखवानहमेतत्प्रतीकारमन्वेषयामीति प्रायोवादः | स च पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानान्नान्य इति मनसि वर्त्तते | M^{T}7r1 M^{R}9r1

दृष्टे साऽपार्था चेदिति | स्यादेतद् यदि दृष्टस्तदवघातको हेतुर्न स्यात् | यावदा-

---

[3] 三苦所逼故　欲知滅此因
見無用不然　不定不極故 C^{S}

[4] Words ending with suffixes *-tṛ, -aka,* and *-ana* cannot be second members of a *tatpuruṣa* compound if the first member is a genitive expressing an agent'(pā° 2.2.15).

[5] Instigator of that is also the *hetu* (an agent of a causative sentence).

---

१ आधिभौतिकम्] M^{T}M^{M}E^{HS}, आधिभौतिकमादि त्रयं M^{R}　२ यज्ज्वर°] *em.*, यज्वर° M^{T}, ज्वर° M^{M}M^{R}E^{HS}　३ विषय] M^{T}M^{M}E^{HS}, विषयं M^{R}　४ प्रतिषेधः] M^{M}M^{T}E^{HS}, प्रतिषेधंस् M^{R}　५ इति ज्ञापनात् न भवति] E^{S}, इति न भवति M^{M}M^{T}M^{R}E^{H}　६ उन्मूल्यन्त] em., उन्मूल्यन्ते M^{T}M^{R}, उत्पद्यन्त M^{M}E^{HS}

ध्यात्मिकस्य[१] शारीरदुःखस्यापनयने चिकित्साशास्त्रविहित एवोपायोऽस्ति | मानसस्यापि सङ्ख्यानबलं[२] रम्याश्च शब्दादयो विषयाः | आधिभौतिकाधिदैविक[३]योरप्यवघातहेतुरनुष्ठीयमानो लोक एव[४] दृश्यते | तयोःसत्[५]प्रतिपक्षत्वात्[६] | तत्राधिदैविकस्य सामदानभेददण्डोपायघटितारम्भाः[6] | आधिभौतिकस्यापि निपातप्रतिपातसंवृतप्रदेशाश्रयणादयः | M^{T}7v1

ततश्च दृष्टे हेतौ सति जिज्ञासाऽस्मिन् विषये निरर्थकेत्याशङ्क्याह **नैकान्तात्यन्ततोऽभावादि**ति | नापार्थिका[७] सार्थिकैव | कुतः[८] | एकान्तात्यन्ततोऽभावादिति[९] एकान्तेनात्यन्तेन च दुःखाभावस्याभावादित्यर्थः | दृष्टे[१०] ह्युपाये क्रियमाणेऽपि केषांचिद् दुःखत्रयं भवत्येवेति नैकान्तेनोपशमः | कथंचिदुपशमे पुनरुत्पादनान्नात्यतेनोपशमः | तस्मादैकान्तिकात्यन्तिकदुःखोपशमाय जिज्ञासा युक्तेति ||१|| M^{R}9v1 M^{T}8r1

यद्येव[११]मैकान्तिकात्यन्तिकदुःखोपशमहेतुर्वेदविहितोऽस्ति | तथा चाह M^{T}8r1; M^{R}9v6; M^{M}2-16

अपाम सोमम[१२]मृता अभूमागन्म[१३] ज्योतिरविदाम देवान् |
किन्नूनमस्मान् कृणवदराति:[१४] किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य ||

इति | (ऋ.वे.सां ८.४८.३)[7]

---

[6] There are four means (*sāmadānabhedadaṇḍa*) of realizing aim or object have existed in *arthaśāstra* or *nītiśāstra*.

[7] This quotation is also found in *Atharvaśiras* 3, and in the following commentaries C^{G},C^{M},C$^{V}_{1}$,C$^{V}_{2}$,C^{T},C^{Y}. The C^{S}expresses the same content as: 我昔飲須摩味故成不死得入光天識見諸天 是苦怨者於我復何所作 死者於我復何所能

---

१ आध्यात्मिकस्य] M^{M}M^{T}E^{HS}, आध्यामीक M^{R} २ सङ्ख्यानबलं] M^{T}M^{R}E^{HS}, संख्यानबलं M^{M} ३ °तिकाधिदैविक] M^{T}M^{M}E^{HS}, °तीकाधिदैवीक M^{R} ४ एव] M^{M}M^{T}M^{R}E^{H}, इह E^{S} ५ सत्] M^{M}M^{R}E^{HS}, सन् M^{T} ६ प्रतिपक्षत्वात्] M^{M}M^{T}E^{HS}, प्रतिषेधत्वात् M^{R} ७ नापार्थिका] M^{T}M^{M}M^{R}, नापार्था E^{HS} ८ कुतः] M^{T}M^{R}, कुतः एकान्ततः M^{M}E^{H}, कुतः एकन्तः अत्यन्ततः E^{S} ९ इति] M^{T}M^{R}, अपि M^{M}E^{HS} १० दृष्टे] M^{M}M^{R}E^{HS}, दृष्टो M^{T} ११ यद्येव] M^{T}M^{M}E^{HS}, यदैव M^{R} १२ सोमम] M^{T}E^{HS}, सोम M^{M}M^{R} १३ गन्म] M^{T}E^{HS}, गमन्म M^{R}, दर्शम M^{M} १४ किन्नूनमस्मान् कृणवदरातिः] M^{T}, किमस्मान् कृणवदरातिः M^{M}E^{S}, किमस्पान् कृणवदरातिः E^{H}, किन्नूनमस्मान् कृणवरदातिः M^{R}

अस्यायमर्थः इन्द्रो देवानुपस्थितान्[१] आह 'दिव्याः किमन्यत् सुखमस्ति' इति | ते तमाहुः 'नास्ति' इति[२] | सोममपाम सोमं पीतवन्तो वयम् | ततोऽमृता अभूम व्यपगतमृत्यवो जाताः | अगन्म ज्योतिरिति ज्योतिः स्वर्गोऽयम्, तं प्राप्ता वयम् | अविदाम देवान् इति | इयन्तो देवा अमुष्मिन्[३] स्वर्ग इति ज्ञातवन्तः, ज्ञानमस्माकमुत्पन्नमित्यर्थः | किन् नूनम् अस्मान्[४] कृणवद् इति | कृणवत्मृत्युरुच्यते, अस्मान्[५] सोमपानात्[६] किन् मृत्युः करिष्यते | अरातिः व्याधिः सोऽपि धूर्तिर्जरा सापि चास्माकं किं करिष्यति | अमृत मर्त्यस्येति | तस्मात् सोमपानाद् दुःखोपशमहेतुरस्तीत्यस्मिन् पूर्वपक्षे

M^{R}10r1

M^{M}3-1

M^{T}8v1

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः |
तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्[8] **|| २ ||**

M^{T}śrī r2; M^{R}1r3

दृष्टवदानुश्रविकइत्यादि | अनुश्रूयते पारम्पर्येणेत्यनुश्रवो वेदः | श्रुवक्रदोर् अप् (पा° ३.३.५७)[9] तत्र भवो हेतु**रानुश्रविकः** अध्यात्मादिः | दृष्टेन तुल्यो **दृष्टवत्** तस्यापि दोषदर्शनात् |

M^{R}10v1

यदाह **स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः** इति | यस्मादानुश्रविको हेतुरविशुद्ध्यादिभिस्त्रिभिर्दोषैर्युक्तः | तत्राग्निहोत्रादौ पशुव्यापादनात् सोमपानादविशुद्धियुक्तः | कर्मक्षयात् स्वर्गच्युतिरिति क्षययुक्तः | तथा चाहुः 'बहुनीन्द्रसहस्राणि व्यती-

M^{T}9r1

[8] 汝見隨聞爾 有濁失優劣
翻此二因勝 變性我知故 C^S

[9] [The *kṛt* 1.93 affix 1.1] ap is introduced [after 1.2 verbal stems 1.91 ending in 1.1.72] the phoneme long [*ṛ*] or the phoneme-class [*u*][to form an action noun 18 denoting a *kāraka* other than the agent 19].

१ उपस्थितान्] M^{T}M^R, अपण्डितान् M^{M}E^{HS} २ ते तमाहुः 'नास्ति' इति] M^{T}M^{M}E^{HS}, *om.* M^R ३ अमुष्मिन्] M^{M}M^{R}M^T, अस्मिन् E^{HS} ४ अस्मान्] M^{M}M^{R}E^{HS}, अस्मात् M^T ५ अस्मान्] M^{M}M^{R}E^{HS}, अस्मात् M^T ६ सोमपानात्] *em.*, सोमपानान् M^{M}M^{T}M^{R}E^H, सोमपान् E^S ७ विशुद्धि] E^{HS}, विशुद्ध M^{M}M^{T}M^R ८ युक्तः] M^{M}M^{R}E^{HS}, युक्तिः M^T

तानि युगे युगे'[10] इति | 'स हि देवेष्वपि देवो ⌊दरिद्राति[१]⌋' इति | 'ईश्वरं दृष्ट्वा महद् दुःख⌊मुत्पद्यते[२]⌋' इत्य⌊तिशय[३]⌋युक्तः | तथाहि 'यः क्रतुशतेन यजते तस्य महदैश्वर्यम्, यो द्वाभ्यां त्रिभिर्वा तस्याल्पम्' इति | तस्मादानुश्रविकोऽपि दृष्टवत्परित्याज्यः |

कस्तर्हि श्रेयानित्याह **तद्विपरीतः श्रेयान्** इति | दृष्टानुश्रावि⌊काभ्यां[४]⌋ यो विपरीतः M^R11r1
तत्त्वज्ञानाख्यः ⌊स[५]⌋ श्रेयान् | तस्य कैवल्यप्रापकत्वात् | तत्रैकान्तात्यन्ततोभावात् दृष्टाच्छ्रेयान् | शरीरहानाद्⌊धि[६]⌋ शुद्धफलः, प्रकृतिहानाद् अक्षयफलः, अनुत्तरत्वाच्च निरतिशयफल इत्यानुश्रविकाच्छ्रेयान् |

स कथं प्रोच्यत इत्याह **व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानाद्** इति | राशित्रयेण पञ्चविंश- M^T9v1
तितत्त्वानि कथ्यन्ते | तत्र महदादि भूतपर्यतं त्रयोविंशतिप्रकारं व्यक्तमुच्यते, तेन रूपेण प्रधानस्य व्यक्तत्वात् | अव्यक्तं प्रधानं केनचिद्रूपेणाव्यक्तत्वात्[11] | जानातीति ज्ञः पुरुषः | तेषु यद्विज्ञानं स्वरूपपरिच्छेदः तस्मात् प्राप्यत इत्यर्थः | M^R11v1
⌊तन्वादिभि[७]⌋: परिच्छिद्य तदभ्यासादुत्तरकालं प्रकृतिपुरुषान्तरज्ञानमुत्पद्य⌊ते[८]⌋, त- तश्च कैवल्यमिति | अस्या आर्याया ⌊वक्ष्यमाणा[९]⌋: सर्वा एवार्या[१०]: भाष्यस्थानीया M^M4-1
द्रष्टव्याः || २ ||

[10]There are simliar quotations from the *Mahābhārata* and the commentaries of the *Sāṅkhya-kārikā*. *bahūnīndrasahasrāṇi daiteyānāṃ yuge yuge* | 12.220.41 M.Bh.
bahūnīndrasahasrāṇi āditeyānāṃ yuge yuge | *kālena samatītāni kālo hi duratikramaḥ* || C_1^V
bahūnīndra sahasrāṇi daiteyānāṃ yuge yuge | *kālena samatītāni kālo hi duratikramaḥ* || C_2^V
bahūnīndrasahasrāṇi devānāṃ ca yuge yuge | *kālena samatītāni kālo hi duratikramaḥ* || C^G

[11]'*avyaktaṃ pradhānaṃ kenacid rūpeṇāvyaktatvāt avyaktaṃ pradhānaṃ*' written in only M^R. Maybe '*avyaktaṃ pradhānaṃ*' is a redundancy.

१ दरिद्राति] $M^M M^T E^{HS}$, दरीद्राति M^R २ उत्पद्यते] $M^M M^T E^{HS}$, उत्पत्यते M^R ३ अतिशय] $M^M E^{HS}$, शय M^T ४ आभ्यां] $M^T M^R$, क द्वारा $M^M E^{HS}$ ५ स] $M^M M^T E^{HS}$, सं M^R ६ धि] $M^M M^T M^R E^H$, वि ° E^S ७ तन्वादिभिः] $M^M E^S$, °हि $M^R E^H$, °ह M^T ८ ते] $M^M M^R E^{HS}$, त M^T ९ वक्ष्यमाणाः] *em.*, वक्ष्यामाणा याः $M^M M^T M^R E^H$, वक्ष्यामाणार्याः E^S १० अर्याः] *em.*, अर्थेन E^{HS}, आर्यौ $M^T M^R$, अर्येण M^M

तत्रैषां [१]व्यक्ता[]दीनामुत्पादानुत्पादाभ्याम् स्वरूपमाह

M^T9v6; M^R11v4; M^M4-1

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त |
षोडशकश्च[१] विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः[12] **||३||**

M^Tśrī r3; M^R1r4

मूलप्रकृतिरित्यादि | प्रकृतिः[13] प्रधानम् | प्रक्रियत[२] उत्पद्यते प्रधानादस्या इति प्रकृतिः | मूलं च तत्प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः | सप्तानां प्रकृतीनां मूलमाद्यं कारणमित्यर्थः | M^T10r1

अविकृतिर् इति | न विक्रियत इत्यविकृतिः | न [३]कुतश्चिदुत्पद्यत[] इत्यर्थः | एतत् प्रथमं तत्त्वम् |

महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति | महान्[14] बुद्धिः, स आद्यो यासां प्रकृतीनां तास्तथोक्ताः | प्रकृतयश्च विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः | तत्र महानहङ्कारं जनयन् प्रकृतिः, प्रधानाद् [४]उत्पद्य[]मानो विकृतिः | अहङ्कार[]स्तन्मात्राण्ये[] M^R12r1

[12]本性無變異 大等亦本變
十六但變異 知者非本變 C^S

[13]Here *prakṛti* is a synonym of *pradhāna* so *prakṛti* should be *mūlaprakṛti* otherwise, the next sentence does not make sense.

[14]*Mahāt* is usually neuter but here is masculine as a *sāṅkhya* technical term.

१ श्च] M^T, स्तु $E^{HS}C_1^VC_2^VC^GC^MC^YC^T$

१ व्यक्ता] $M^MM^RE^{HS}$, ध्यक्ता M^T २ त] E^{HS}, ते $M^MM^TM^R$ ३ कुतश्चिद्] $M^MM^TE^{HS}$, कुतश्च M^R उत्पद्यत] M^TE^S, उत्पाद्यत $M^MM^RE^H$ ४ उत्पद्य] $M^MM^TE^{HS}$, उत्पाद्य M^R

[१] कादशेन्द्रियाणि च जनयन् प्रकृतिः महत् उत्पद्यमानो विकृतिः | तन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च यथाक्रममाकाशवाय्वग्न्युदकपृथिव्याख्यानि भूतानि जनयन्तः प्रकृतयः, अहङ्कारा[दुत्पद्य][२][मानाः][३] विकृतय इत्येतानि सप्त तत्त्वानि |

षोडश[कश्च][४][15] **विकार** इति | षोडश परिमाणमस्येति षोडशकः | पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनश्चेत्येकादशेन्द्रियाणि, पञ्च महाभूतानीत्ययं षोडशको गणः | चकार एवकारार्थः | विकारो विकृतिरेव [न प्रकृतिः][५] | नास्मात् किञ्चिदुत्पद्यत इत्यर्थः | एतानि षोडश तत्त्वानि | M^T10v1 M^R12v1

न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति | [पुरं][६] शरीरं तस्मिन् वसतीति [पुरुषः][७] | नैरुक्तोऽत्र [विधिः][८] | तस्मान्न किञ्चिदुत्पद्यत इति न प्रकृतिः निष्क्रियत्वात् | नाप्ययं कुतश्चिदुत्पद्यत इति न विकृतिः, अनादित्वात् || ३ ||

[15] Although *ṣoḍaśakas tu vikāro* is written in the verse in M^M, M^R, and E^{HS}, the commentaries report *ṣośaśakaś ca vikāraḥ* instead, except for M^T. Comparing to other commentaries: C_1^V: *ṣoḍaśakas tu* is written in the verse and *tuśabdo'vadhāraṇe* is written in the prose. C_2^V: *ṣoḍaśakas tu* is written in the verse and *śabdo'trāvadhāraṇarthaṃ* is written in the prose. C^G: It has the same problems as *Jayamaṅgalā*. Although *ṣoḍas tu* is written in the verse, *ṣoḍaśakaś ca* is written as a gloss in the commentary. C^M: *ṣoḍaśakas tu* is written in the verse and *ṣoḍaśakas tu punarvikara eva kāryatvāt* is written in the prose. C^Y: *ṣoḍaśakas tu* is written in the verse and *tuśabdo'vadhāraṇārthaḥ* is written in the prose. C^T: *ṣoḍaśakas tu* is written in the verse and *tuśabdo'vadhāraṇe bhinnakraṃaḥ* is written in the prose. C^S: 十六但變異 is written in the verse and 十六但變異者 is written in a prose. Those commentaries (including C^S) that use *tu* explain the function of this particle as bearing emphasis on the sentence.

१ तन्मात्राण्य्] $M^R M^T E^{HS}$, तन्मात्राश्च M^M २ उत्पद्य] $M^M M^T E^{HS}$, उत्पाद्य M^R ३ माना] $M^T E^{HS}$, मानाः $M^M M^R$ ४ शकश्च] $M^M M^T E^{HS}$, श्च M^R ५ न प्रकृतिः] $M^M M^R$, प्रकृति M^T, *om.* E^{HS} ६ पुरं] $M^M M^R E^{HS}$, *om.* M^T ७ पुरुषः] E^{HS}, पुरुषो $M^M M^T M^R$ ८ विधिः] $M^M M^T E^{HS}$, धिः M^R

एषां व्यक्तादीनां सिद्धौ प्रमाणान्याह M^T10v5; M^R12v4; M^M4-17 M^Tśrī r4; M^R1r6

दृष्टमनुमान[१]माप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् |
त्रिविधं प्रमाणमिष्टं प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि || ४ ||[16]

दृष्टमित्यादि | दृष्टं प्रत्यक्षम् | अनुमीयते येन तदनुमानम् | आप्तः क्षीणदोषस्तेन यदुच्यते तदाप्तवचनम्, आगमः | एतत् त्रिविधं प्रमाण[१]मिष्टम् | M^M5-1

ननु चान्यान्यपि प्रतिभादीनि प्रमाणानि सन्ति तद्यथा M^T11r1

प्रतिभौपम्यमैतिह्यमभावः संभवस्तथा | M^R13r1
अर्थापत्ति[२]रितीमानि प्रमाणान्यपरे जगुः || इति |

अस्मिन् पूर्वपक्ष आह **सर्वप्रमाणसिद्धत्वादि**ति | सर्वेषां प्रतिभादीना[३]ं प्रमाणानां सिद्धत्वात्, त्रिविध एवान्तर्भावादित्यर्थः | तत्र ग्रामे नगरे वा वर्तत इति प्रतिभोत्पन्ना | तत्र यदा क्षीणदोषस्य, तदाभिज्ञप्राप्तत्वात् प्रत्यक्षमेव | तस्याक्षीणदोषस्य वितथत्वादप्रमाणम् | याप्यर्थावि[४]संवादिनी[17] का[५]दाचित्का, सापि कादाचित्कादेव निमित्तादुत्पद्यमानानुमानमेव न प्रमाणान्तरम् | गौरिव गवय

[16]證比及聖言 能通一切境
故立量有三 境成立從量 C^S

[17]There are two conditions for *pramaṇa* (means of knowledge) ; *avisaṃvādin* (being not contradictory/non-misleading) and *ajñātārthaprakāśa* (revealing an object not previously known) in *Pramāṇavārttika* by *Darmakīrti*

१ अनुमान] $E^{HS}C_1^VC_2^VC^GC^MC^YC^T$, आनुमान M^T

१ इष्टम्] $M^RM^ME^{HS}$, इदम् M^T २ इतीमानि] $M^RM^ME^{HS}$, इमानि M^T ३ प्रतिभादीनां] M^ME^{HS}, प्रतिभादी M^RM^T ४ अविसंवादिनी] $M^MM^TE^{HS}$, अदिसंवादिनी M^R ५ कादाचित्का] M^ME^{HS}, कदाचित्का M^TM^R

इत्यौपम्यं[18] | तत्र गवयमजानानः कश्चिदाप्तं पृच्छति कीदृशो गवय इति | स तमाह यादृशो गौस्तादृशो गवय इति | तदेतदाप्तवचनमेव न प्रमाणान्तरम् | यदापि लब्धोपदेशो गवयं पश्यति, तदापि गवि दृष्टेनैव विषाणादिना लिंगेन गवयस्य व्यवहारं प्रवर्त्तयतीत्यनुमानमेव न प्रमाणान्तरम् | इति ह वै वैश्रवण इत्यैतिह्यम्[19] | एतदाप्तवचनमेव न प्रमाणान्तरम् | इति ह इति निपातसमुदाय उपदेशपारम्पर्ये वर्तते | इति ह एवैतिह्यं स्वार्थे ष्यञ्[20] | नास्तीह घटोऽनुपलंभात् इत्यभावः | तत्र घटशून्यप्रदेश एव घटाभावः, स च प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वान्न प्रमाणान्तरम् | माषः प्रस्थ इत्युक्ते चत्वारः कुडवा[21] इतीदमपि संभवतीत्ययं संभवः | तत्र समुदायलिङ्गावयवलिंगिनः परिच्छेदादनुमानमेव | अवयवैः समुदायस्यारब्धत्वात् कार्यकारणलक्षणः संबन्धः | देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते बलवांश्च इत्युक्तेऽर्थाद् रात्रौ भुङ्क्त इत्यर्थापत्तिः | तत एव रात्रौ तस्य प्रतीतिरनुमानान्न भिद्यते | इदमेव चान्यथानुपपत्तिरित्युच्यते | M^R13v1 M^T11v1 M^R14r1 M^T12r1 M^M6-1

किं प्रमाणत्रयलक्षणे प्रयोजनमिति चेदाह प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति | यस्मात् प्रमेयस्यार्थस्य सिद्धिः प्रमाणात्, अन्यथा कथं तत्प्राप्तिपरिहारौ स्याताम् ||४||

[18]Explanation by similarity (*Vādamaryādapadāni*), CS 3. 8. 21. *atha aupamyam / aupamyaṃ nāma tad yad anyenānyasya sādṛśyam adhikṛtya prakāśanaṃ, yathā daṇḍena daṇḍakasya, dhanuṣā dhanustambhasya, iṣvāsinā ārogyadasyeti/*

[19]There are two meaning of *aitihya*. 1. teaching from one who is reliable CS 3. 8. 20 *atha-aitihyam / aitihyaṃ nāma āptopadeśo vedādiḥ* 2. transmission. NS 2. b1.

[20]*guṇavacanabrāhmaṇādibhyaḥ karmaṇi ca* | (pā° 5.1.124)

[21]According to *āyurvedic* measurements *māṣaḥ* is 729 mg, *prastha* is 746,496 mg, *kuḍava* is 186,642 mg so if 729mg is same with 746,496 mg, it is possible that 729 mg would be same with 746,586 mg (186,642 mg x 4)

१ ति की] $M^M M^T E^{HS}$, तीति M^R २ गवय] $M^M M^R E^{HS}$, गव M^T ३ वै] E^{HS}, वटे $M^M M^R M^T$ ४ एतद्] $M^M M^R E^{HS}$, ह्येतद् M^T ५ ष्यञ्] E^{HS}, ष्यः $M^M M^T$, ज्ञाः M^R ६ कुडवा] E^S, कूडपा $M^M E^H$, कुडबा $M^T M^R$ ७ लिङ्गा] $M^M E^{HS}$, लिङ्गो $M^T M^R$ ८ परिच्छेदाद्] $E^{HS} M^M M^T$, परिच्छेदा M^R ९ अवयवैः] $M^M E^{HS}$, अवयवैयः $M^T M^R$ १० न] $M^M E^{HS}$, ना $M^T M^R$ ११ त्रय] $M^M M^R E^{HS}$, त्रत्रय M^T १२ लक्षणे] $M^M E^{HS}$, लक्षणेन $M^T M^R$ १३ प्रयोजनम्] $M^M M^T E^{HS}$, योजनम् M^R

दृष्टादिप्रमाणानां लक्षणमाह

M^T12r4 ; M^R14r7 M^M6-4 M^Tśrī r5; M^R1r8

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम् |
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनं [च][१] || ५ ||[22]

प्रतिविषयाध्यवसाय इत्यादि | विषयं विषयं प्रति प्रतिविषयम्, प्रतिविषयमध्यावसायः प्रतिविषयाध्यवसायः | विषयाः शब्दादयः, अध्यवसायो बुद्धिः | शब्दस्पर्शरूपरसगन्धेषु यथाक्रमं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणेन्द्रिय[१]द्वारेण विशेषावधारणप्रधाना या बुद्धिरुत्पद्यते [तद्][२] दृष्टम्, शुद्धत्वात् प्रमाणम्, अशुद्धत्वादप्रमानाम् | तच्चतुर्विधं सव्यपदेशम्, सविकल्पम्, अर्थ[व्यतिरेकि][३], इन्द्रियव्यतिरेकि चेति | तत्र दूरात् क्वचिदागच्छन्तं दृष्ट्वा देवदत्तसारूप्यं व्यपदिशति देवदत्तोऽयमिति या बुद्धि[रुत्पद्यते][४] तत्सविकल्पम्, संशयितत्वाद् अप्रमाणम् | तैमिरिकस्य द्विचन्द्रदर्शनं तदर्थव्यतिरेकि द्वितीयचन्द्राभावात् | यत् स्वप्नदर्शनं तदिन्द्रियव्यतिरेकि निद्रोपप्लुतत्वादिन्द्रियाणाम् |

M^R14v1

M^T12v1

[22]對塵解證量 比量三別知
相有相為先 聖教名聖言 C^S

१ च] $M^T E^{HS} C_1^V C_2^V C^G$, तु $M^R C^M C^T C^Y$

१ घ्राणेन्द्रिय] $M^T M^M E^{HS}$, °घ्राणद्रिय° M^R २ तद्] $M^M E^{HS}$, तत $M^T M^R$ ३ व्यतिरेकि] $M^T M^M E^{HS}$, °व्यपतिरेकि° M^R ४ उत्पद्यते] $M^M M^R E^{HS}$, अत्मद्यते M^T

त्रिविधमनुमानमाख्यातमिति षष्टितन्त्रे[23] व्याख्यातम्, पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टमिति[24] | अतीतानागतवर्तमानास्त्रयः पदार्थाः[25] | तत्र भविष्यदर्थसाधनाय पूर्ववदनुमानम् | पूर्वं लिंगमस्यास्तीति पूर्ववत् | यथोन्नतजलधरं दृष्ट्वा M^R15r1
वृष्टिर्भविष्यतीत्यनुमीयते | अतीतार्थसाधनाय शेषवत् | शेषं ⌊लिंग[१]⌋मस्यान्स्तीति M^T13r1
| यथास्या नद्या उपरि वृष्टिर्भूता, यस्याः ⌊कलु[२]षोदकं शेषं लिंगमिति | वर्तमानार्थसाधनाय सामान्यतोदृष्टम् | सामान्येन लिंगलिंगिदृष्टत्वात् | यथा देवदत्तस्य गतिपूर्विका देशान्तरप्राप्तिर्दृष्टा, तथा सूर्यादीनां ⌊सामान्येन[३]⌋ देशान्तरप्राप्त्या गतिरनुमीयते |

तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमिति | त्रिविधमनुमानम् | कदाचित् लिङ्गपूर्वकं कदा- M^M7-1
चित् ⌊लिङ्गिपूर्वक[४]⌋ं लोके दृश्यते | तद्यथा श्राव्येण विरुतेन कदाचित् कोकि-

---

[23] *ṣaṣṭitantra* is mentioned on only *Jayamaṅgalā* among the whole commentaires in oder to explain in terms of *anumāna*.

[24] The examples of three kinds of inference in *Jayamaṅgalā* are same with *Nyāyasūtra* 1,1.5 and C^S. However in case of *Nyāyasūtra*, the meaning of *pūrvavat, śeṣavat, sāmānyatodṛṣṭam* differs from *Jayamaṅgalā*'s.
atha tatpūrvakaṃ trividham anumānaṃ pūrvavaccheṣavatsāmānyato dṛṣṭaṃ ca //
tatpūrvakamityanena liṅgaliṅginoḥ sambandhadarśanam / liṅgadarśanaṃ cābhisaṃbadhyate / liṅgaliṅginoḥ saṃbaddhayordarśanena liṅgasmṛtirabhisaṃbadhyate / smṛtyā liṅgadarśanena cāpratyakṣo 'rtho 'numīyate //
pūrvavaditi yatra kāraṇena kāryamanumīyate, yathā medhonnatyā bhaviṣyati vṛṣṭiriti / śeṣavattat yatra kāryeṇa kāraṇamanumīyate, pūrvodakaviparītamudakaṃ nādyāḥ pūrṇatvaṃ śīghratvaṃ dṛṣṭhvā strotaso 'numīyate bhūtā vṛṣṭiriti / sāmānyatodṛṣṭaṃ vrajyāpūrvakamanyatra dṛṣṭasyānyatra darśanamiti, tathā cādityasya, tasmāt astyapratyakṣāpyādityasya vrajyeti || NS 1,1.5
如人見黑雲 當知必雨 如見江中滿新濁水 當知上源必有雨 如見巴吒羅國菴羅樹發華 當知憍薩羅國亦復如是 C^S

[25] Explanation of three kinds inference with past, present and future tense is only found in *Jayamaṅgalā* and C^Samong the whole commentaries. Also it is found in *Carakasaṃhitā* although the examples are different.
能別此三境及三世 是名比量 C^S
pratyakṣapūrvaṃ tirividhaṃ trikālaṃ cānumīyate | CS 1.11.21

---

१ लिंग] $M^M M^T E^{HS}$, शेष M^R २ कलु] $M^T M^R E^{HS}$, खलु M^R ३ सामान्येन] $M^M M^R E^{HS}$, सामान्येना M^T ४ लिङ्गिपूर्वकं] $M^M M^T E^{HS}$, *om.* M^R

लोऽनुमीयते | कदाचित् कोकिलं लिङ्गिनं दृष्ट्वा श्राव्येणा[१]पि विरुतेनास्य भ- M^{R}15v1
वितव्यमिति तयोर्गम्यगमकत्वं सति संबन्धे | संबन्धाश्च सप्त[26] तत्र स्वस्वा-
मिसंबन्धो यथा राजपुरुषयोः कदाचित् पुरुषेण राजा राज्ञा वा पुरुषः | एवं M^{T}13v1
प्रकृतिविकारसंबन्धो यथा यवसक्त्वोः | कार्यकारणसंबन्धो यथा धेनुवत्सयोः |
पात्रपात्रिकसंबन्धो यथा परिवृट्त्रिविष्टब्धयोः | साहचर्यसंबन्धो यथा चक्रवा-
कयोः | प्रतिद्वन्द्विसंबन्धो यथा शीतोष्णयोः | तत्रैकस्य भावेऽन्याभावः प्रतीयते
[२] | निमित्तनैमित्तिकसंबन्धो यथा भोज्यभोजकयोरिति | एभिः संबन्धैस्त्रिविध-
मनुमानं प्रमाणं न लुप्यते | M^{R}16r1

आप्तश्रुतिराप्तवचनं चेति | आप्तः क्षीणदोषः यच्चाहुः

स्वकर्मण्यभियुक्तो यो रागद्वेषविवर्जितः |
निर्वैरः पूजितः सद्भि[३]राप्तो ज्ञेयः स तादृशः[27]|| इति

आप्तेभ्यो या श्रुतिपरम्परया श्रुतिरागता तदाप्तवचनम्[४], तैर्दृष्टोऽनुमितो वार्थः, M^{T}14r1

[26]There are definitions of *Varṣagaṇa* who regards as the author of *ṣaṣṭitantra* and explanation of sevenfold relations(*saṃbandhaḥ saptavidha eva*) in the *Nyāyāgamānusāriṇī* by *Siṃhasūri*. However there are different kinds and examples between *ṣaṣṭitantra* and *Jayamaṅgalā* since *Jayamaṅgalā* tends to believe the author of *ṣaṣṭitantra* as *Pañcaśikha* . According to *ṣaṣṭitantra* based on インド人の論理学–問答法から帰納法へ (中公新書) 新書 – 1998/10/1, there are seven relations of inference.
(1) *Svasvāmisaṃbandha* : a king and people (2)*Prakṛtivikārasaṃbandha* : milk and butter (3) *Kāryakāraṇasaṃbandha* : a carriage and wheels (4)*om.* (The efficient cause and the result) : a pot and a potter (5)*om.* (The part and the whole) : branch and tree (6)*Sāhacaryasaṃbandha*: a pair of *Cakravāka* birds (7)*Pratidvandvisaṃbandha* : a mongoose and a snake

[27]Simliar quotation to C^M
āgamo hyāptavacanamāptaṃ doṣakṣayādividuḥ | kṣīṇadoṣo'nṛtaṃ vākyaṃ na brūyāddhetvasambhavāt || svakarmaṇyabhiyukto yo rāgadveṣavivarjitaḥ | pūjitastastadvidhairnityamāpto jñeyaḥ sa tādṛśaḥ ||

१ श्राव्येणा] M^{M}M^{R}E^{HS}, श्यव्येणा M^T २ प्रतीयते] M^{M}M^{T}E^{HS}, प्रतीयतो M^R ३ सद्भिराप्तो] M^{M}M^{T}E^{HS}, सत्भ्राप्तो M^R

परत्र स्वबोधसदृशबोधान्तरोत्पत्तये शब्देनोपदिश्यते | यदाप्त[१]वचनं तन्न[२] प्रवते | चशब्दोऽनुमानेन तुल्यकक्ष्यत्वख्यापना[३]र्थः | यथा त्रिकालविषयमनुमानं तथाप्तवचनमपीति || ५ ||

एषां त्रयाणां प्रमाणानां कः कस्य विषय इत्यत आह

M^{T}14r3 ; M^{R}16r7 M^{M}7-16 M^{T}śrī r6; M^{R}1v1

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रसिद्धि[१]रनुमानात् |
तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्ध[२]म् ||६||[28]

सामान्यतस्त्वित्यादि | त्रिविधं प्रमेयं प्रत्यक्षम्, परोक्षम्, अत्यन्तपरोक्षं चेति[29] | तत्र यत्सामास्यतोदृष्ट[४]मनुमानं तस्मादतीन्द्रियाणां परोक्षाणां प्रसिद्धिरस्ति तन्निश्चयः तेषां प्रत्यक्षविषयत्वात् | पूर्ववच्छेषवतोस्त्वनुमानयोर्भविष्यद्भूतार्थवृत्तित्वाद् वर्त्तमानेष्वतीन्द्रियेषु च प्रवृत्त्यसंभवः[30] || M^{R}16v1

तस्मात्दपि चासिद्धमिति | सामान्यतो[५]दृष्टादनुमानाद् यदसिद्धं परोक्षं तदत्यन्तपरोक्षत्वादागमात् सिद्धं यथा स्वर्गापवर्गाविति | प्रत्यक्षे तु प्रमेये दृष्टमेव व्याप्रियत इत्यर्थादुक्तम् || ६ || M^{T}14v1 M^{M}8-1

[28]依平等比量 過根境得成
若所依比不顯 隨聖言則現 C^S

[29]Of all the commentaries, the object of knowledge (*prameya*) is divided into three types only in the *Jayamaṅgalā*.

[30]All commentaries mention *puruṣa* and *pradhāna* when they explain about *atīndriya* (beyond the senses), except for the *Jayamaṅgalā*.

१ प्रसिद्धिर्] M^{T}M^{R}C$_1^V$C$_2^V$C^{G}C^Y, प्रतीतिर् E^{HS}C^{M}C^T २ सिद्धम्] M^{T}M^{R}E^{HS}C$_1^V$C$_2^V$C^{G}C^T, सध्यम् C^{M}C^Y

४ तदाप्तवचनम्] E^S, आप्तवचम् M^{T}M^{R}M^{M}E^H १ यदाप्त] E^S, यदन्य M^{T}M^{M}M^{R}E^H २ तन्न] E^S, सो न M^{T}M^{M}M^{R}E^H, ३ ख्यापना] M^{M}M^{T}E^{HS}, व्यापना° M^R ४ अनुमानं] M^{T}M^{M}E^{HS}, अनुमानां M^R ५ सामान्यतो] M^{M}M^{T}E^{HS}, *om.* M^R

ननु च '**व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्**'[31], व्यक्तं तावत् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां सिद्धम्, प्रधानपुरुषयोस्तु सर्वदानुपलंभात्[१] कथं सिद्धिर्नस्तयोरि[२]ति नानुपलब्धिमात्रेणासत्त्वम् | यतश्चतुर्भिः प्रकारैः सतामपि पदार्थानामनुपलब्धिर्भवति | देशदोषादिन्द्रियदोषाद्विषयदोषादर्थान्तरदोषाच्च[32] | तानेव भेदेन दर्शयन्नाह

M^T14v2 ; M^R16v7 M^M8-3 M^R17r1

अतिदूरात्[१] सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् |
सौक्ष्म्याद् व्यवधानाद[२]भिभवात् समानाभिहाराच्च ||७||[33]

M^Tśrī r7; M^R1v2

अतिदूरादित्यादि | यथा दूरमुत्पतितस्य पक्षिणो नोपलब्धिः |

सामीप्यादिति | अतिशब्दोऽत्रापि योजनीयः | अतिसामीप्यादिति | यथा चक्षुःस्थस्याञ्जनस्य | उभयत्रापि देशदोषकृतानुपलब्धिः |

M^T15r1

इन्द्रियघातादिति[३] | श्रोत्रादीनां बुद्धीन्द्रियाणां दोषाद् योग्यदेशावस्थितानामपि शब्दादीनामनुपलब्धिः |

मनोऽनवस्थानादिति[४] | मनसोऽनवस्थानमसमाहितता विषयान्तरप्रवृत्तत्वात् |

M^R17v1

[31] Quotation from verse 2 of the *Sāṅkhyakārikā*.
[32] *Jayamaṅgalā* only makes those causes categorize as the fault of place, an organ of sense, an object for existence of *pradhāna*.
[33] **最遠及最近 根壞心不定**
細微及覆障 伏逼相似聚 C^S

१ अतिदूरात्] $M^R E^{HS} C_1^V C_2^V C^G C^M C^Y C^T$, M^Tअतिन्द्रियात्
२ व्यवधानाद्] $M^T E^{HS} C_1^V C_2^V C^G C^M C^Y C^T$, यवधानाद् M^R

१ आनुपलंभात्] $M^T M^M E^{HS}$, आनुपब्धात् M^R २ स्तयोर्] E^{HS}, स्तस्ताव् M^T, स्तदाव् M^R, *om.* M^M
३ इति] $M^T M^M E^{HS}$, इन्द्रिय M^R ४ **मनोऽनवस्थानादि**ति] $M^T M^M E^{HS}$, *om.* M^R

ततश्चानुपहतेन्द्रियोऽपि[१] सन्निहितं विषयं[२] नोपलभते | उभयत्रापीन्द्रियदोषादनुपलब्धिः | मनसोऽपीन्द्रियत्वाद् | भेदेनोपादानं तु[३] मनसः प्राधान्यार्थम् |

सौक्ष्म्यादि[४]ति | विषयदोषात् | विषय एव परमाण्वादिस्तथा येनाव्यग्रमनसाऽप्यनुपहतेन्द्रियेण नोपलभ्यते |

व्यवधानादिति | यवनिकादिभिस्तिरोधानात् स्थूला अप्यविकृष्टा[५] घटादयो नोपलभ्यन्ते |

अभिभवादिति | आदित्यप्रभाभिभूतत्वात् दिवा तारका नोपलभ्यन्ते | M^T15v1

समानाभिहाराच्चेति सदृशानां[६] राशीकरणात् | धान्यराशौ ह्येको धान्यगुडकः प्रक्षिप्तो न दृश्यते | त्रिष्वप्यर्थान्तरदोषादनुपलब्धिः | न त्वेतेऽनुपलभ्यमाना न सन्ति || ७ || M^R18r1

यद्येवं केन प्रकारेण सतोरपि प्रधानपुरुषयोरनुपलब्धिरित्याह M^T15v3 ; M^R18r2 M^M8-20 M^Tśrī v1; M^R1v4

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात्[१] कार्यतस्तदुपलब्धेः[२][३] |
महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिसरूपं विरूपं[४] च || ८ ||[34]

[34]性細故不見 非無緣可見
大等是其事 與性不似似 C^S

१ नाभावात्] $E^{HS}C^GC^MC^YC^T$, न्नाभावात् $M^TM^RC_1^VC_2^V$
२ कार्यतस्] $M^RE^{HS}C_1^VC_2^VC^GC^MC^YC^T$, कार्यत M^T
३ उपलब्धेः] $M^TM^RE^{HS}C^T$, उपलब्धिः $C_1^VC_2^VC^GC^MC^Y$
४ प्रकृतिसरूपं विरूपं] $M^TM^RE^{HS}C^T$, प्रकृतिविरूपं सरूपं $C_1^VC_2^VC^GC^MC^Y$

१ तेन्द्रियोऽपि] M^T, तेन्द्रियेऽपि M^RE^{HS}, तेन्द्रिय M^M २ विषयं] $M^TM^ME^{HS}$, विषय M^R ३ तु] M^ME^{HS}, च M^TM^R ४ सौक्ष्म्या] M^ME^{HS}, सौक्ष्या M^TM^R ५ अविकृष्टा] E^{HS}, अविप्रकृष्टा $M^TM^RM^M$ ६ सदृशानां] E^{HS}, अस्दृशानं M^MM^T, अस्त्यदृशानं M^R

सैक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिरित्यादि | प्रकारान्तराभावात् सूक्ष्मत्वात् सतोरपि तयोर- M^M9-1
नुपलब्धिः | नन्वभावादेव कस्मादनुपलब्धिर् न भवति[१] | यथा घटस्योत्पत्तेः प्राङ्[२]
मृदि[३] तस्य प्रागभावात्, खर्परादिषु[४] तस्य प्रध्वंसाभावात्, गवि वाश्वत्वस्याश्वे[५]
वा गोत्वस्येतरेतराभावात्, बन्ध्यासुतस्य[६] वाऽत्यन्ताभावादित्याह **नाभावादि**ति
| चतुर्विधादित्यर्थः[35] |

[35]The same examples about *abhāva* are found in other commentaries as follows. C^S: 無物有四種亦復不可知。一生前不可見。如泥未作器。器則不可知。二壞無故不見。如瓶破壞已則不可復知。三互無故不見。如牛中不見馬馬中不見牛。四極無故不見。如非自在人二頭及三手。如是十二種有無不可見。
C_1^V: *tad evaṃ satāṃ apy arthānām aṣṭividhāṃ hy anupalabdhir asatāṃ ca caturvidhā | prāgabhāvāt pradhvaṃsābhāvād itaretarābhāvād atyantābhāvād iti | tatra prāgābhāvād yathā mṛtpiṇḍe ghaṭaḥ prāg utpatter nopalabhyate | pradhvaṃsābhāvāt tadyathā mudgarābhighātāt sa eva ghaṭa bhgno nopalabhyate | itaretarābhāvāt tadyathā'śve gotvaṃ gavi cāścatvam iti | atyantābhāvād yathā dvitīyam avanīścarasya śiras tṛtīyaḥ pāṇiḥ śaśaviṣaṇādayo vā | evam iyaṃ dvādaśavidhā hy anupalabdhiḥ | satām aṣṭavidhā hy asatāṃ ca caturvidhety evaṃ pradhānapuruṣāpi santau nopalabhyete | tatra yaduktaṃ yasmāt pradhānapuruṣau nopalabhyete tasmān na sta ity evaṃ tad ayuktam |*
C_2^V: *evaṃ satām arthānām aṣṭavidhā anupalabdhiḥ | asatāṃ ca caturvidhā | prāg utpatter abhāvāt yathā mṛtpiṇḍe ghaṭo nāstīti | ucyate abhāvān nopalabhyate | pradhvaṃsābhāvāt yathā mudgarābhighāte pradhvasto ghaṭo nopalabhyate | itaretarābhāvād yathā gotvam aśvatve nāsti aśvatvaṃ vā gotve gavi | atyantābhāvāt yathā dvitīyam avanīśvaraśiraḥ tṛtīyo bāhuḥ śaśaviṣāṇa iti | evam iyaṃ dvādaśavidhā anupalabdhir dṛṣṭā satām arthānām aṣṭavidhā, asatāṃ caturvidhā | tasmāt sato'pyarthāsya ebhir anupalabdhiḥ |*
C^M: *evam aṣṭadhā satām apy anupalambho 'bhihitaḥ | idānīm asatāṃ caturdhā bhavati | tatrocyate prākpradhvaṃsetaretarātyantābhāvabhedāt | tatra mṛtpiṇḍe ghaṭaḥ prāg utpatter nopalabhyata iti prāgabhāvaḥ | pradhvaṃsābhāvo yathā mudgarābhighātāt pradhvasto ghaṭo nopalabhyate | itaretarābhāvo yathā aśve gotvam, gavi aśvatvam | atyantābhāvo yathā dvitīyam anīśvaraśiraḥ, tṛtīyo bāhuḥ, śaśaviṣāṇādayo vā | evam iyaṃ dvādaśadhā anupalabdhiḥ | satām aṣṭadhā hy asatāṃ caturdhā | evaṃ pradhānapuruṣāv api santau nopalabhyete |*
In order to prove the existence of *pradhāna* and *puruṣa* eight cases in which existence is not perceived are explained in verse 7. Four commentaries, namely C^S, C_1^V, C_2^V and C^M, apart from listing and commenting upon these eight cases, also explain four cases of non-existence and thus twelve cases of non-perception. On the other hand, the *Jayamaṅgalā* discusses the four cases of non-existence in the commentary to verse 8b, where it denies the non-existence of *pradhāna*, which is actually not perceived due to its subtlety (8a). All commentaries discuss the same set of examples when engaging with the topic of

१ अनुपलब्धिर् न भवति] M^RE^{HS}, अनुपलब्धिन्न भवति M^T, अनुपलब्धिः परि भवति .... न भवति M^M २ प्राङ] E^S, प्राक् $M^TM^RM^ME^H$ ३ मृदि] E^S, मृत् $M^TM^RM^ME^H$ ४ तस्य प्रागभावात्, खर्परादिषु] E^S, शरादिषु...M^ME^H, गरादिष्वधं M^R, गरादिष्वधः M^T ५ अश्वे] $M^TM^RM^M$, अश्वत्वेE^{HS} ६ बन्ध्या] E^{HS}, वन्ध्या $M^TM^RM^M$

यद्येवं कथं तौ स्त इति गम्यते इत्याह **कार्यतस्तदुपलब्धेरि**ति | यद्यप्यत्रोभयं प्रक्रान्तं तथापि तच्छब्देन प्रधानं निर्दिश्यते | प्रधानस्यास्तित्वप्रतिपत्तिः कार्यादित्यर्थः | पुरुषस्यास्तित्वप्रतिपत्तौ हेतुं वक्ष्यति | M^T16r1 M^R18v1

किं तत्कार्यमित्याह **महदादि तच्च कार्यमि**ति | महान् बुद्धिः[36], स आदिर्यस्य तन्महदादि भूतपर्यन्तं कार्यमास्ति | तत् प्रधानम्, यस्येदं महदिकार्यं व्यक्तम् अकारणस्य कार्यस्यानुत्पादात् |

प्रकृतिसरूपं विरूपं च[37]ति | तद्व्यक्तं प्रकृतेः प्रधानस्य सदृशं विसदृशं चेत्यर्थः | एतदुत्तरत्र योजयिष्यते || ८ ||

तत्कार्यं कारणादुत्पद्यमानं किं सदुत्पद्यते किमसत् किं वा सदसदिति तत्र विरुद्धधर्माध्यासितत्वात् सदसन्नोपपद्यते | असदिति वैशेषिकाः | अत्र दूषणमाह M^T15v6 ; M^R18v7 M^M9-12 M^R19r1

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसंभवाभावात् |
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत् कार्यम् ||९||[38] M^Tśrī v1; M^R1v6

---

non-existence, with the exemption of the *Jayamaṅgalā*. In the discussion about *pradhvaṃsābhāva*, it employs the word *kharparā* (broken pot), whereas the other four commentaries use the similar expression *mudgarābhighātāt* (pot damaged by a hammer). Furthermore, the other commentaries focus on non-perception, whereas the *Jayamaṅgalā* rather focuses on the topic of non-existence. In other words, the *Jayamaṅgalā* contains both instances of continuity with the commentarial tradition represented by the four previous commentaries and, at the same time, introduces a elements of innovations.

[36] *buddhi* is synonym of *mahat*. However, *buddhi* is used when it is explained epistemologically, whereas in case of *mahat* when it is explained in an ontological way.

[37] Although the verse in M^T, $M^R$is written as *sarūpaṃ virūpaṃ ca*, the order of the two words is inverted in the commentary as it is found in the two manuscripts.

[38] 無不可作故 必須取因故
一切不生故 能作所作故 C^S

---

१ कार्यतस्] $M^R M^M E^{HS}$, कार्यास् M^T २ सरूपं विरूपं च] E^{HS}, विरूपं सरूपं च $M^T M^R M^M$ ३ विसदृशं] *addition?? check mss* ४ किं सदुत्पद्यते किमसत्] $M^T M^R$, सदुत्पद्यते किमसत् $M^M E^{HS}$

असदकरणादित्यादि | इह लोकेऽसतः करणं नास्ति, यथा [शशविषाणादीनां][१] | M^T16v1
यदेव सद् घटादि द्रव्यं तदेव मृत्पिण्डादिना कारणविशेषेण क्रियते नासत् |

उपादानग्रहणादिति | इह यदर्थं [यदुपादीयते][२] तस्य तदुपादानं कारणम्, यथा तैलस्य तिलाः, [दध्नः][३] क्षीरम् | [अत्र][४] तैलं दधि च यदि न स्यात् कथं [तस्योपादानस्य][५] ग्रहणं तदर्थिभिः क्रियते | तस्मादुपादानसंग्रहात् सदेव कार्यम् | अन्यथा सिकतासलिलयोरपि ग्रहणं स्यात् |

सर्वसंभवाभावादिति | यद्यसत्कार्यं भवेत् तदा [सर्वस्य सर्वदा सर्वत्र][६] [संभवः][७] स्यात् M^M10-1
| न चैवं तस्मात् सदेव कार्यम् |

शक्तस्य शक्यकरणादिति | शक्तं कारणं नाशक्तमित्येवमप्यवगन्तव्यम्[८] | अ- M^R19v1
न्यथोपहतशक्तेर्[९]बीजादङ्कुरोत्पत्तिप्रसंगः | शक्तश्च को भवितुमर्हति यः शक्ति- M^T17r1
मान् | तस्य शक्तिमतः शक्यस्य करणात्, शकनीयस्य कार्यस्योत्पादनादित्यर्थः
| एवं च तच्छकनीयं [यदि][१०] कारणे शक्तिरूपेणावस्थितं स्यात् | तस्मात् सदेवोत्पद्यते नासत् |

कारणभावाच्चेति | कारणस्य सत्त्वादित्यर्थः | यद्यसत्कार्यमुत्पद्यते किमिति कारणाभावे [न][११] कार्यस्य भावो भवति भवति च | तस्माच्छक्तिरूपेणावस्थितमिति गम्यते |

अथवा **कारणभावादिति** कारणस्वभावात् | यत्स्वभावं कारणं तत्स्वभावं कार्यम्, यथा स्निग्धस्वभावेभ्यस्तिलेभ्यः स्निग्धस्वभावमेव तैलम्, मृदो मृत्स्वभावो M^R20r1

---

१ शशविषाणादीनां] $M^RM^ME^{HS}$, शरविषाणदीना M^T २ यदुपादीयते] $M^TM^ME^{HS}$, उपादीयते M^R ३ दध्नः] $M^RM^ME^{HS}$, दद्धनः M^T ४ अत्र] M^ME^{HS}, तत्र M^TM^R ५ तस्योपादानस्य] $M^TM^ME^{HS}$, तस्योपादानस्यापादानस्य M^R ६ सर्वस्य सर्वदा सर्वत्र] E^{HS}, सर्वस्य सर्वत्र सर्वदा M^RM^M, सर्वत्रस्य सस्त्वद M^T ७ संभवः] M^ME^{HS}, संभव M^TM^T ८ अवगन्तव्यम्] M^ME^{HS}, उपगन्तव्यम् M^TM^R ९ उपहतशक्तेर्] $M^RM^ME^{HS}$, उपहतंशङ्क्तेर् M^T

घटः | यद्यसत्कार्यं स्यात्, असत्स्वभावेभ्यो[१] ह्युत्पाद्येते[२]त्येवं साङ्ख्यानां सदेवोत्पद्यत इति सिद्धान्तः || ९ || M^T17v1

एवं महदादि कार्यं सदेवोत्पद्यत इति व्यवस्थाप्य[३] प्रकृतेर्विरूपं सरूपं च दर्शयति | तत्र प्रकृतेर्विरूपमधिकृत्याह M^T17v1 ; M^R20r3 M^M10-11

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् |
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् || १० ||[39] M^Tśrī v2; M^R1v8

हेतुमदित्यादि[40] | व्यक्तं महदादि भूतपर्यन्तं[४], अव्यक्तं प्रधानम् | तत्र व्यक्तं हेतुमत् यथास्वं कारेणभ्य उत्पद्यमानत्वात् | तत्र प्रधानादु[५]त्पद्यमानो महान् हेतुमान्, महतोऽहङ्कारो हेतुमान्, अहङ्कारात्तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाण्युत्पद्यमानानि हेतुमन्ति[६], तन्मात्रेभ्यश्च महाभूतानि हेतुमान्ति | **विपरीतमव्यक्त**महेतुमदित्यर्थः तस्यान्यतः कुतश्चिदनुत्पादात्[७] | न हि प्रधानात् किंचिदपरमस्ति यतस्तदुत्पद्यते | M^R20v1

अनित्यं व्यक्तं कारणेभ्य उत्पन्नत्वात् घटादिवत्[41] | कारणानि च प्रागुक्ता[८]न्येव M^T18r1

---

[39]有因無常多 不遍有事沒
有分依屬他 變異異自性 C^S(The manifested one [is] having causes, not eternal, plural, not pervading, having action, merging, having parts, relying on and belonging to other, is different from the nature)

[40]$C_1^V$and C^Mclassify *hetu* into two types: *dvividho hetuḥ kārako jñāpakaś ca | tatra pradhānabuddhyahaṅkāratanmātralakṣaṇaś caturvidhaḥ kārakaḥ | viparyayāśaktituṣṭisiddhyanugrahabhedāt pañcadhā jñāpakaḥ |*

[41]The same example can be found in $C_1^V$and C^M: *mṛtpiṇḍāupanno ghaṭaḥ*, $C_2^V$and C^G: *mṛtpiṇḍād utpadyate ghaṭaḥ.*

---

१० यदि] $M^TM^RM^ME^H$, तदि E^S ११ कारणाभावे न] $M^TM^ME^H$, कारणादेव न M^ME^S १ स्वभावेभ्यो] $M^RM^ME^{HS}$, भावेभ्यो M^T २ उत्पाद्येते] $M^RM^ME^{HS}$, उत्पद्येते M^T

| **विपरीतमव्यक्तं** नित्यमित्यर्थः कुतश्चिदनुत्पन्नत्वात् |

अव्यापि[42] व्यक्तं प्रादेशिकमित्यर्थः | दैवं मानुषं तैर्यग्योनं[43] च तदानीमन्यत्रावर्तमानत्वात् |सर्वगतं **विपरीतमव्यक्तं** व्यापीत्यर्थः, देवादिषु त्रिषु लोकेषु सर्वदा वर्तमानत्वात् | M^{M}11-1

सक्रियमिति | क्रियाशब्देनात्र संसरणमभिप्रेतं न क्रियामात्रम् | महदादि सूक्ष्मपर्यन्तं[44] व्यक्तं देवादि संसरतीत्यर्थः | **विपरीतमव्यक्तम्** असंसारि | त्रिषु लोकेषु स्थितत्वान्न संसरति | न पुनः क्रियैव नास्तीति निष्क्रियं तस्य जगत्कर्तृत्वात् | M^{R}21r1

अनेकं व्यक्तं महदादिभूतपर्यन्ततायास्त्रयोविंशतिप्रकारत्वात् | **विपरीतमव्यक्तं**

[42] C^S: **四不遍者。自性及我遍一切處。謂地空天。大等諸物則不如是。** (Fourth, not pervading is that the nature and the spirit (*puruṣa*) pervade everywhere. It is called underground, the space between underground and heaven and heaven. However the great etc., everything is not like this)
C$_1^V$: *yathā pradhānapuruṣau divi bhuvi cāntarikṣe ca vyāpyāvasthitau na tathā mahadādi kāryaṃ sarvagataṃ*
C$_2^V$: *yathā pradhānapuruṣau divi bhuvi cāntarikṣe ca varttete tathā tanmahadādi liṅgaṃ na varttante |*
C^G: *yathā pradhānapuruṣau sarvagatau, naivaṃ vyaktaṃ |*
C^M: *yathā pradhānapuruṣau sarvagatau na tathedamityarthaḥ |*
C^T: *avyāpi sarvaṃ pariṇāminaṃ na vyāpnoti | karaṇena hi kāryam aviṣṭam, na kāryeṇa kāraṇam | na ca buddhayādayaḥ pradhānaṃ vaiviṣatīyavyāpakāḥ |*
[43] *aṣṭavikalpo daivas tairyagyonaś ca pañcadhā bhavati | mānuṣyaś caikavidhaḥ samāsato bhautikaḥ sargaḥ // sāṅkhyakārikā* verse 53.
[44] Including *Jayamaṅgalā* C^S(**細微身**, subtle body), C$_1^V$, C^G, C^M(*sūkṣmaṃ śarīram*) and C^T(*dehantaraṃ*) commentaries are using same meaning of 'subtle body'

---

३ व्यवस्थाप्य] M^{T}M^{M}E^{HS}, व्यवस्था M^R ४ भूतपर्यन्तं] M^{M}E^{HS}, भूरपर्यन्तं M^R, भूपर्यं M^T ५ प्रधानाद्] M^{T}M^{M}E^{HS}, प्रधाद् M^R ६ हेतुमन्ति] M^{T}M^{R}M^M, हेतुमन्ति च E^{HS} ७ अनुत्पादात्] M^{R}M^{M}E^{HS}, अनुपादात् M^T ८ प्रागुक्त] M^{T}M^{M}E^{HS}, प्राउक्त M^R १ तैर्यग्योनं] M^{T}M^{R}E^{HS}, तैः युग्योनं M^R २ संसरणमभिप्रेतं] M^{T}M^{M}E^{HS}, संसरणमतभिप्रेतं M^R ३ न पुनः] M^{T}M^{M}E^{HS}, पुनः M^R ४ नास्तीति] M^{T}M^{M}E^{HS}, नास्तीत्रि M^R ५ व्यक्तं महदादि] M^{M}M^{R}E^{HS}, व्यक्तमहदादि M^T ६ त्रयोविंशति] M^{T}M^{R}M^{M}E^H, त्रोविशति E^S

[१]एकमर्थ[२]: त्रयाणां लोकानां तस्यैकस्य कारणत्वात् |

आश्रितमिति | यद्यस्मादुत्पन्नं महदादि व्यक्तं तदेव तदाश्रितं नान्यत् | उत्प- M^T18v1
न्नमन्यदाश्रितमिति दर्शनार्थं वचनम् अन्यथा हेतुमदित्यनेनै[वाश्रित्वं]आश्रित्व[३] सिद्धमेव | **विपरीतमव्यक्तम्**, अनाश्रितम्; ततोऽन्यस्य[४]कारण[४]स्याभावात् |

लिङ्गमिति[45] | लिङ्ग्यतेऽनेनाव्यक्तमिति [५]लिङ्गम्[५] | **विपरीतमव्यक्तं** न लि-
ङ्ग्यते किंचिद[६]नेनेति | अथवा लयं गच्छतीति लिङ्गम् | प्रलय[७]काले ह्याकाशा-
दयः पञ्च यथाक्रमं शब्दादितन्मात्रेषु [८]लीयन्ते[८], तन्मात्राणीन्द्रियाणि चाहङ्कारे, M^R21v1
अहङ्कारो महति, महान् प्रधान इति | [९]**विपरीतमव्यक्तं**[९] न कुत्रचिदिदं लीयते अहेतुत्वात् |

[१०]**सावयवमि**[१०]ति | शब्दादयोऽवयवा उच्यन्ते | तैराध्यात्मिकं बाह्यं च व्यक्तं युक्तम् | **विपरीतमव्यक्तं** तैरयुक्तत्वात् |

---

[45]Commentaries translate *liṅgaṃ* in two ways. A first group translates it as 'dissolution'. C^S: 六沒者。大等諸物轉末還本則不可見。是名為沒。如五大等轉沒五唯中不復見大等。乃至大沒自性中。大亦不可見。自性不如是。無有轉沒故。(Sixth, merging is that the great etc., everything transforms from manifested one back to the originator (*pradhāna*) then it becomes unmanifested one. Thus it is named as merging. As five gross elements transform and merge into five subtle elements, the great etc. are not seen anymore. Consequently the great merges into the nature. the great can not be seen as well. [However] the nature is not like this because of absence of the transformation and merging.) C_1^V: *liṅgaṃ layaṃ gacchati* C^G*: layayuktaṃ* C^M*: layaṃ gaccahtīti liṅgaṃ*
The other interprets it as 'sign' or 'mark'. C^T: *yathā caite buddhayādayaḥ pradhānasya liṅgaṃ tathopariṣṭad vakṣyati* / C^Y*: liṅgaṃ tallakṣaṇopannam* / C_2^V: although there is no explanation about *liṅgaṃ*, the word itself is used for explaining other characteristics as 'sign', e.g. *anityaṃ mahadādi liṅgaṃ sarvaṃ*. On the other hand, C_2^V deals with the concept of *pralayaṃ* ('dissolution') when it explains about *anityaṃ*, e.g. *pralayakāle mahābhūtāni tanmātreṣu pralayaṃ gacchanti*.

---

१ विपरीतम्] $M^M M^R E^{HS}$, द्विपरीतं M^T; अव्यक्तं] $M^M M^T M^R$, व्यक्तं E^{HS} २ एकमर्थः] *conj.* ३ आश्रित्वं] *em.*, आश्रितं $M^T M^R M^M E^{HS}$ ४ कारण] $M^T M^M E^{HS}$, करण M^R ५ लिङ्गम्] $M^T M^M E^{HS}$, लिङ्गः M^R ६ न लिङ्ग्यते किंचिद] E^{HS}, न किंचिद् लिङ्ग्यते $M^T M^M M^R$ ७ प्रलय] $E^{HS} M^T M^R$, प्रसय M^M ८ लीयन्ते] $M^T M^M E^{HS}$, लीयते M^R ९ **विपरीतमव्यक्तं**] $M^M M^R E^{HS}$, विपरीकमग्रं M^T १० सावयवम्] $M^M M^R E^{HS}$, सवयवम् M^T

परतन्त्रं न स्वतन्त्रम् | यदस्मादुत्पद्यते तदेवानुरूद्धय[१] स्वकार्यं जनयति न[२] तद्व- M^T19r1
यतिरेकेणेति दर्शनार्थम्, अन्यथा हेतुमदित्य[३]नेनैव परतन्त्रत्वं प्रसिद्धमेव | **विप-**
रीतमव्यक्तं स्वतन्त्रं न किंचिदपेक्षते || १० ||

सारूप्यमधिकृत्याह M^T19r2 ;
M^R21v7
M^M11-17

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि | M^Tśrī v3;
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा[१] च पुमान् || ११ ||[46] M^R2r1

त्रिगुणमित्यादि | त्रयः सत्त्वादयो गुणा यस्य[४] तत्त्रिगुणं व्यक्तम् | तथा प्रधा-
नमपि त्रिगुणं तत्स्वभावत्वात् | **अविवेकी**ति | अविवेचनशीलं व्यक्तं अचेतन-
त्वात् | यद्वा[५] गुणेभ्यस्तस्य पृथक्त्वाभावादविवेकि | तथा प्रधानमपि | **विषय**
इति सुखदुःखमोहात्मना पुरुषभोग्यत्वात् व्यक्तं विषय[६]ः | तथा प्रधानमपि | M^R22r1
सामान्यं व्यक्तं सर्वपुरुषोपभोग्यत्वान्मल्लदासीवत् | तथा प्रधानमपि | **अचे-** M^M12-1
तनं व्यक्तं सुखदुःखमोहान् न वेदयतीत्यर्थः | तथा प्रधानमपि | **प्रसवधर्मी**ति M^T19v1

[46] 三德不相離 塵平等無知
能生本末似 我翻似不似 C^S(The manifested one is [having] three qualities, non-separation, subtle [object], equality, non-consciousness, productive. The originator is similar to manifested one. [But] the spirit contradicts to similarity and dissimilarity.)

१ तद्विपरीतस्] $M^R E^{HS} C_1^V C_2^V C^G C^M C^T$, तद्विपरीतं M^T

१ तदेवानुरूद्धय] $M^T M^M E^{HS}$, तदैवानुरूद्ध्य M^R २ न] $M^M M^R E^{HS}$, *om.* M^T ३ हेतुमदित्य्] $M^T M^M E^{HS}$, हेतुमित्य् M^R ४ यस्य] $M^R M^M E^{HS}$, य M^T ५ यद्वा] E^{HS}, यदिवा $M^T M^M M^R$ ६ तथा प्रधानमपि | **विषय** इति सुखदुःखमोहात्मना पुरुषभोग्यत्वात् व्यक्तं विषयः] $M^T M^M M^R$, *om.* E^{HS}

| प्रसवो धर्मोऽस्यास्तीति प्रसवधर्मी व्यक्तम् | तथा प्रधानमपि | द्वयोरपि प्रसवधर्मित्वम् | तथा च प्रधानान्महान्, महतोऽहङ्कार इत्यादिना स्वकार्योत्पादनधर्मित्वात्[१] | यथा व्यक्ताव्यक्तयोर्वैरूप्यं सारूप्यं च, तथा किं पुरुषस्य वापि[२] इत्याह |

तद्विपरीतस्तथा च पुमानि[३]ति | व्यक्ताव्यक्ताभ्यां कैश्चिद्धर्मैर्विलक्षण इत्यर्थः | अत्र[४] पूर्वस्या आर्याया अर्थो योज्यते | हेतुमद् व्यक्तम्, अहेतुमदव्यक्तम् | पुरुषोऽप्यहेतुमान् तस्य कुतश्चिदनुत्पादात् | अनित्यं व्यक्तम्, नित्यमव्यक्तम् | M^{R}22v1
पुरुषोऽपि[५] नित्यः, कुतश्चिदनुत्पन्नत्वात् | अव्यापि व्यक्तम्, व्याप्यव्यक्तम् | पुरुषोऽपि व्यापी यदा प्रकृत्या मुक्तः | युक्तश्चेत्, व्यक्तेन सदृशः, न प्रधानेन हि सर्वदा देवादिषु प्रवर्तते[६] | सक्रियं व्यक्तम्, निष्क्रियमव्यक्तम् असंसारित्वात् | M^{T}20r1
पुरुषोऽपि निष्क्रियः कर्तृत्वाभावात् | अनेकं व्यक्तम्, एकमव्यक्तम् | पुरुषोऽनेकः बहुत्वात् | तस्य बहुत्वं प्रतिपादयिष्यति | प्रधानेनात्र वैसादृश्यं[७] तस्यैकत्वात् | आश्रितं व्यक्तम्, अनाश्रितमव्यक्तम् | पुरुषोऽप्यनाश्रितः कुतश्चिदनुत्पन्नत्वात् | लिङ्गं व्यक्तम्, अलिङ्गमव्यक्तम् | पुरुषोऽप्यलिङ्गम्[८] | न किंचिदनेन लिङ्ग्यते, न चायं कदाचिल्लीयतेऽनुत्पन्नत्वात् | सावयवं व्यक्तम्, M^{R}23r1
निरवयवमव्यक्तम् | पुरुषोऽपि निरवयवः[९], शब्दादिभिरयुक्तत्वात् | परतन्त्रं व्यक्तम्[१०], स्वतन्त्रमव्यक्तम् | पुरुषोऽपि स्वतन्त्रः, कुतश्चिदनुत्पन्नत्वात् |

द्वितीयस्या आर्याया अर्थो योज्यते | त्रिगुणं व्यक्तमव्यक्तं च | निर्गुणः पुरुषः, M^{T}20v1
गुणानां तत्राभावात् | अविवेकि व्यक्तमव्यक्तं च | विवेक्ता पुरुषः, चेतन-

---

१ धर्म] M^{M}M^{R}E^{HS}, धर्मि M^{T} २ वापि] M^{T}M^{R}M^{M}E^{H}, चापी E^{S} ३ तद्विपरीतस्तथा च पुमान्] M^{M}E^{HS}, तद्विरीतस्तथा च पुमान् M^{T}, तद्विपरीतस्तथा च M^{R} ४ अत्र] M^{M}E^{HS}, तत्र M^{T}M^{R} ५ पुरुषोऽपि] *em.*, पुरुषो M^{T}M^{R}M^{M}E^{HS} ६ प्रवर्तते] M^{T}M^{M}E^{HS}, प्रवृतते M^{R} ७ वैसादृश्यं] M^{T}M^{R}M^{M}E^{H}, वैसादृश्य E^{S} ८ लिङ्गम्] *em.*, लिङ्गः M^{T}M^{R}M^{M}E^{HS} ९ निरवयवः] M^{R}M^{M}E^{HS}, निरवयवम् M^{T} १० व्यक्तम्] M^{R}M^{M}E^{HS}, व्यक्त M^{T}

त्वात् | विविक्तो वा निर्गुणत्वात् | विषयो व्यक्तमव्यक्तं च | पुरुषो निर्विषयः भोक्तृत्वात्[१] न भोग्यः | सामान्यं व्यक्तमव्यक्तं[२] च | पुरुषोऽसामान्यः अविषयत्वात् | अचेतनं व्यक्तमव्यक्तं च[३] | चेतनः पुरुषः सुखादिवेदनत्वात् | प्रसवधर्मि व्यक्तमव्यक्तं च | पुरुषोऽप्रसवधर्मी अकर्तृत्वात् | इत्युक्तम् || ११ || M^{M}13-1

त्रयाणामपि वैरूप्यं सारूप्यं च[४] त्रिगुणमित्युक्ते, के के त्रयो गुणाः किमात्मका इत्याह M^{T}20v4 ; M^{R}23r9 M^{M}13-1 M^{R}23v1

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः[१] प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः[२] |
अन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ||१२||[47] M^{T}śrī v4; M^{R}2r2

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मका इत्यादि | प्रीत्यादय आत्मानो येषां गुणानां ते तथोक्ताः सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः | तत्र प्रीत्यात्मकं सुखात्मकं सत्त्वम् | अप्रीत्यात्मकं दुःखात्मकं रजः, विषादात्मकं मोहात्मकं[५] तमः | गुणा ह्यतीन्द्रियत्वात् परिणत्या सुखादिनाऽनुमीयमानास्तदात्मका इति[६] व्यपदिश्यन्ते[७] | किं पुनरेषां प्रयोजनमित्याह **प्रकाशवृत्तिनियमार्था** इति | प्रकाशार्थं सत्त्वं प्रकाशकत्वात् | M^{T}21r1

[47] **喜憂闇為體 照造縛為事**
更互伏依生 雙起三德法 C^S(Three qualities have characters as pleasure, worry, and darkness. [Their] actions are illumination, production, and restriction. Furthermore, they function as mutually conquering, dependent, generating and arising together.)

१ विषादा] M^{R}E^{HS}C$_1^V$C$_2^V$C^{G}C^{M}C^T, विषायादा M^T २ प्रवृत्ति] M^{R}E^{HS}C$_1^V$C$_2^V$C^{G}C^{M}C^T, वृत्ति M^T

१ भोक्तृत्वात्] M^{T}M^{M}E^{HS}, च भोक्तृत्वात् M^R २ व्यक्तमव्यक्तं] M^{T}M^{M}M^{R}E^H, व्यक्तं E^S ३ च] M^{M}E^{HS}, *om.* M^{T}M^R ४ च] M^{T}M^R, चेति M^{M}E^{HS} ५ मोहात्मकं] M^{R}M^{M}E^{HS}, होमात्मकं M^T ६ इति] M^{T}M^{M}M^{R}E^H, इतिं E^S ७ व्यपदिश्यन्ते] M^{R}M^{M}E^{HS}, व्यपदिश्यते M^T

प्रवृत्त्यर्थं रजः चलत्वात् | नियमार्थं तमः स्तिमितत्वात् | किमिति ते गुणाः परस्परसव्यपेक्षाः, किं वा नेत्याह **अन्योऽन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणा** M^R24r1
इति | अन्योऽन्यशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्ध्यते | अभिभवतीत्यभिभवः पचाद्यच्[48] | अन्योऽन्यस्याभिभवा अन्योन्याभिभवाः | तद्यथा देवेषु सत्त्वमुद्रिक्तं रजस्तमसी अभिभवति, मनुष्येषु रजः सत्त्वतमसी, तिर्यक्षु तमः सत्त्वरजसी[१] | आश्रीयन्त इत्याश्रयाः कर्मण्यण्[२] | अन्योऽन्यस्याश्रयाः त्रिदण्डवत्[३][49] | नाश्रयान्तरमेषाम्, अनाश्रयाश्च कर्तारः | जनयन्तीति जननाः | 'कृत्यल्युटो[४] बहुलम्'(पा° ३.३.११३) इति कर्तरि ल्युट् | अनेकार्थत्वात् च धातूनां बोधनार्थाः द्रष्टव्याः | अन्योऽन्यस्य M^T21v1
प्रबोधका इत्यर्थः | सर्वं हि व्यक्तमुत्पद्यमानं त्रिगुणात्मकमुत्पद्यते | तत्र यदा सत्त्वमुत्कटं[५] तदा रजस्तमसी न्यक्कृत[६]शक्तिके | प्रबोध्यायस्कान्तो लोहवदुक्तम् | सत्त्वन्यक्कृतेन[७] गुणेन व्यक्तं जनयति एवं रजस्तमश्च योज्यम् | यदा[८] गुणद्वयमुद्भूतशक्ति तदा द्वयमपीतरदभिभवति, प्रबोधयतीत्यर्थः | **अन्योऽन्यमिथुना**[९]
इति | अन्योऽन्यस्य सहाया इत्यर्थः | तथा चोक्तं विष्णुगीतायाम् M^M24v1
M^M14-1

रजसो मिथुनं[१०] सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं[११] रजः |

[48] *pacādi* a class of roots headed by the root *pāc* to which the *kṛt* affix *a* (*ac*) is added in the sense of 'an agent'; e.g. *śvapacaḥ, coraḥ, devaḥ* etc. The class *pacādi* is described as *ākṛtigaṇa* and it is usual with commentators to make a remark *pacādyac* when a *kṛt* affix a is seen after a root without causing the *vṛddhi* substitute to the preceding vowel or to the penultimate vowel a. [Abhyankar and Shukla (1986) A Dictionary of Sanskrit Grammar p.230]

[49] There are same quotations in C_1^V: *tridaṇḍaviṣṭambhavad veditavyā iti* / C_2^V: *yathā trayo daṇḍāḥ tridaṇḍabhūtamanyonyamāśrītya kuṇḍikāṃ dhārayanti, evamayonyamāśritya guṇāḥ sarvakāryāṇi kurvanti* / C^M: *tridaṇḍaviṣṭambhavadamī veditavyā iti* /

१ तमः सत्त्वरजसी] E^{HS}, *om.* $M^TM^RM^M$ २ कर्मण्यण्] E^{HS}, कर्मण्यच् $M^TM^RM^M$ ३ त्रिदण्डवत्] M^ME^{HS}, त्रिदण्धवत् M^TM^R ४ कृत्यल्युटो] M^ME^{HS}, कृत्यख्युटो M^TM^R ५ उत्कटं] $M^RM^ME^{HS}$, उत्कटः M^T ६ न्यक्कृत] $M^RM^ME^{HS}$, न्यत्कृत M^T ७ न्यक्कृतेन] M^ME^S, न्यत्कृतेन $M^TM^RE^H$ ८ यदा] $M^RM^ME^{HS}$, *om.* M^T ९ मिथुना] $M^TM^RE^{HS}$, मिलना M^M १० मिथुनं] M^RE^{HS}, मिथुनमं M^T, मिलनं M^R ११ मिथुनं] $M^TM^RE^{HS}$, मिलनं M^M

उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं[१] तम उच्यते ||

इति (दे.भा.पु. ३.५०)[50]

एकस्यां व्यक्तौ त्रयाणामभिभवप्रबोधनानुक्तौ[२] व्यक्तम्, इतरे तु ता एव[३] वृत्तिं[४] जनयन्त इति दर्शयन्नाह **अन्योऽन्यवृत्तय** इति | वृत्तिः सुखादिरूपेण परिणतिः | M^T22r1
वृत्तिहेतुत्वाद्[५] वृत्तय उच्यन्ते | अन्योऽन्यवृत्तिहेतव इत्यर्थः | तद्यथा काचिद्योषिद्[६]
रूपशील[७]त्यन्तगुणान्वितत्वात्[८] [51] सात्विकी, सा भर्त्तुः सुखमुत्पादयति सपत्नीनां[९]
कासांचिद् दुःखं कासांचिद् विषादमित्यत्र[१०] सत्त्वमात्मनो द्वयोश्च वृत्तिहेतुः |
कस्यचीत्प्रभो[११]रत्यन्तशूरत्वात् भृत्या राजसाः[१२], परेषां युध्यमानानां प्रहारैर्दुःखं
जनयन्ति, पलायमानानां विषादम्[१३], स्वामिनश्च तुष्टिमित्यत्र रज आत्मनो द्वयोश्च
वृत्तिहेतुः | मेघाश्चाम्बुगुरवो निशामन्धकारी[१४]कृत्योन्नतत्वात् तामसाः, ते वर्षन्तः M^R25r1
प्रोषितभर्तृकाणां विषादं जनयन्ति, पथिकानां दुःखम्[१५], कृषीवलानां तुष्टिमित्यत्र
तम आत्मनो[१६] द्वयोश्च वृत्तिहेतुः || १२ ||

[50]There are same quotations in C^M, $C^G$and the other commentaries have some variances. C^S: **喜樂為憂雙 憂惱與喜雙 有時喜憂惱 與闇癡為雙** (*Sattva* (pleasure) is a couple with *rajas* (worry). *Rajas* is a couple with *sattva*. Sometimes *tamas* (darkness as dumb) is a couple with *sattva* and *rajas*.) C_1^V: *rajaso mithunaṃ sattvaṃ sattvasya mithunaṃ rajaḥ / ubhe te sattvarajasī tamaso mithunaṃ viduḥ* // C_2^V*: rajaso mithunaṃ sattvaṃ sattvasya mithunaṃ rajaḥ /ubhayoḥ sattvarajasor militaṃ tama uctate* // C^T*: anyonyamithunāḥ sarve sarve sarvatra gāminaḥ / rajaso mithunaṃ sattvaṃ sattvasya mithunaṃ rajaḥ* // *tamasaś cāpi mithune te sattvarajasī ubhe / ubhayoḥ sattvarajasor mithunaṃ tama ucyate / naiṣāmādiḥ samprayogo viyogo vopalabhyate* //

[51]There are simliar idiomatic expression as follows. *rūpaśīlaguṇānvitā* HV 88.36, *harivaṃśa nārīṃ rūpaśīlaguṇānvitām* Mbh 4.21.46

१ मिथुनं] $M^TM^RE^{HS}$, मिलनं M^M २ प्रबोधनानुक्तौ] E^{HS}, प्रबोधानुक्तौ $M^TM^MM^R$ ३ ता एव] M^T, तौ एव M^RE^H, तत एव M^ME^S ४ वृत्ति] M^TM^R, प्रवृत्तिं M^ME^{HS} ५ हेतुत्वाद्] M^TE^{HS}, हेतु..द् M^RM^M ६ योषिद्] E^{HS}, योसित् M^M, योषि M^TM^R ७ रूपशील] *em.*, रूपशीलवद् E^S, रूपशीलद् $M^TM^RM^ME^H$ ८ आन्वितत्वात्] E^S, सितत्वात् $M^TM^RM^ME^H$ ९ सपत्नीनां] $M^RM^ME^{HS}$, सपत्नीना M^T १० विषादम्] $M^TM^ME^{HS}$, विष††म् M^R ११ प्रभो] $M^RM^ME^{HS}$, प्रभ M^T १२ राजसाः] M^TE^{HS}, M^MM^R १३ विषादम्] $M^TM^ME^{HS}$, विषयम् M^R १४ मेघाश्चाम्बुगुरवो निशामन्धकारी] M^T, मेगाश्चाम्बुगु††वनिशान्दकारी M^R, मेगाश्चाम्बु†††वनिशान्दकारी M^M, मेगाश्चाम्बुगु....वानिषान्धकारी E^{HS} १५ पथिकानां दुःखम्] M^ME^{HS}, पथिकानादुःखम् M^T, पथिकानदुःखम् M^R १६ आत्मनो] $M^TM^ME^{HS}$, आत्मन M^R

एषां दुर्लक्षाणां[१] लक्षणान्तरमाह[२] M^T22v1 ; M^R25r2 M^M14-16 M^Tśrī v5; M^R2r4

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः |
गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः || १३ ||[52]

सत्त्वमि[३]त्यादि | इष्टं साङ्ख्याचार्याणां सत्त्वं लघुस्वभावं प्रकाशकं[४] च, यस्योद्रेकाच्छरीरेङ्गानि[५][६] लघूनि भवन्ति विषयप्रकाशनसमर्थानि चेन्द्रियाणि, बाह्यानि च द्रव्याणि लघूनि प्रकाशात्मकानि निर्मलानि भवन्ति |

उपष्टम्भकं चलं च रज इति | उपष्टम्भयतीत्युपष्टम्भकम्, यस्योद्रेकाद् देवदत्तो व्यवस्यति, चलचित्तश्च भवति | बाह्यानि च चलानि[७] भवन्तीति | M^M15-1

गुरु वरणकमेव तम इति | वृणोति पिधत्त इति |'कृत्यल्युटो बहुलम्'(पा° ३.३.११३) इति कर्तरि ल्युट् कारणे वा | पश्चात् स्वार्थे कन्[८] | यस्योद्रेकाद्[९] गुरूण्यङ्गानि भवन्ति, इन्द्रियाणि च तमसैवान्धानि[१०] भवन्ति | बाह्यानि च गुरूण्यनिर्मलानि च भवन्ति | उदाहरणदिगियम्, अन्यान्यपि विज्ञेयानि भवन्ति | तथा चाहुः प्रीतिप्रीतिस्वाभिषङ्गलाघवानि प्रसादहर्षौ च, स्तम्भौद्धत्यद्वेषचलनशोषणतापभेदाश्च, वरणापध्वंसनसादनगौरवदैन्यभीतयश्चैतानि[११][१२][१३] सत्त्वरजस्तमसां क्रमेण M^T23r1 M^R25v1

[52]喜者輕光相 憂者持動相
闇者重覆相 相違合如燈 C^S(*Sattva* is characterized by light, illumination. *Rajas* is characterized by holding and moving. *Tamas* is characterized by heaviness and concealment. [They are] different one another [but] combined as a lamp.)

१ दुर्लक्षाणां] M^T, दुर्लक्षणानां $M^RM^ME^{HS}$, २ लक्षना°] $M^RM^ME^{HS}$, दुर्लक्षना° M^T ३ सत्त्वमि] $M^RM^ME^{HS}$, सत्यम् M^T ४ प्रकाशकं] M^T, प्रकाशं $M^RM^ME^{HS}$ ५ उद्रेक] $M^RM^ME^{HS}$, उद्रोक M^T ६ ंगानि] *em.*, ंशानि $M^TM^RM^ME^{HS}$ ७ भवति | बाह्यानि च चलानि] $M^RM^ME^{HS}$, *om.* M^T ८ कन्] $M^TM^ME^{HS}$, कान् M^R ९ यस्यो°] $M^RM^ME^{HS}$, कस्यो° M^T १० °आन्धानि] M^T, °आन्तानि M^RM^M, °आत्तानि E^{HS}

ज्ञातव्यानि लिङ्गानि |

ननु चैते परस्परविलक्षणा[१] गुणा विरुद्धत्वात् कथं सम्भूयैकत्र वर्तन्त इत्याह **प्रदीपवच्चार्थतो**[२] **वृत्तिरिति** | प्रदीपस्येव प्रदीपवत् | तैलवर्त्त्यग्नि[३]समुदायः प्रदीपः | यथा[४] समुदायात्मकानां परस्परविलक्षणानामपि प्रदीपभावां आपन्नानां[५] प्रवृत्तिः, तमसि स्थिता[६] घटादयो देवदत्तस्य[७] प्रकाशयितव्या इति, तथा सत्त्वरजस्तमसां पुरुषार्थहेतुना प्रवृत्तिः, पुरुषार्थशब्देन उपलब्धि[८]श्चेति || १३ ||

ननु च '**त्रिगुणमविवेकि**[९] **विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि व्यक्तम्**[१०]',[53] तत्र सुखदुःख[११]मोहोपलब्धेस्त्रैगुण्यं व्यक्ते[१२] सिद्धम् | अविवेक्या[१३]दयो धर्माः प्रसवपर्यन्ताः[१४] कथं सिद्ध्यन्तीत्याह

M^T23r7 ; M^R25v8 M^M15-15 M^T23v1

अविवेक्यादिः सिद्धस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात् |
कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् ||१४||[54]

M^Tśrī v6; M^R2r6

अविवेक्यादिः सिद्ध[१५] इत्यादि | गुणिद्वारेण गुणाभिधानम् | अविवेक्यादिगुणः

M^R26r1

[53] Quotation from verse 11 of the *Sāṅkhyakārikā*.
[54] 不相離等成 由德翻無故
未德隨本德 非變異成得 C^S

११ अपध्वंसन] $M^RM^ME^{HS}$, आद्धंसन M^T १२ दैन्य] $M^TM^ME^{HS}$, दैत्य M^R १३ एतानि] $M^TM^ME^{HS}$, ए†नि M^R १ परस्परविलक्षणा] E^{HS}, परस्परं भिन्नलक्षणा M^T, परस्पर†न्नलक्षणा M^R, परस्पर††णलक्षणा M^M २ प्रदीपवच्चार्थतो] $M^TM^RE^{HS}$, प्रदीपवच्चा††त M^M ३ वर्त्त्यग्नि] M^TE^{HS}, वर्त्याग्र M^M, वर्त्यान्नि M^R ४ यथा] *conj.*, यदा $M^TM^RM^ME^{HS}$ ५ समुदायात्मकानां परस्परविलक्षणानामपि प्रदीपभावां आपन्नानां] *conj.*, समुदायात्म††परस्परविलक्षणानामपि प्रदीपभा†† $M^TM^ME^{HS}$, समुदायात्म††† परस्परविलक्षणानामपि प्रदीप††† M^R ६ स्थिता] $M^RM^ME^{HS}$, स्था M^T ७ देवदत्तस्य] E^{HS}, देव M^T, देवद M^RM^M ८ पुरुषार्थशब्देन उपलब्धि] *conj.*, पुरुषार्थः शब्द पलब्धि M^T, पुरुषार्थशब्द†††पलब्धि M^RM^M, पुरुषार्थशब्दोपलब्धि E^{HS} ९ अविवेकि] $M^RM^ME^{HS}$, अविवेति M^T १० धर्मि व्यक्तम्] E^{HS}, धयुक्तं M^T, ध††क्तं M^TM^R ११ दुःख] $M^TM^ME^{HS}$, दुः M^R १२ व्यक्ते] $M^TM^RM^M$, व्यक्तं E^{HS} १३ अविवेक्या] E^{HS}, अविवे††$M^TM^MM^R$ १४ प्रसवपर्यन्ताः] $M^TM^ME^{HS}$, प्रसव††र्यन्ताः M^R १५ सिद्ध] E^{HS}, सि††† $M^TM^MM^R$

सिद्धः | व्यक्त इति वाक्यशेषः | कुतः | त्रैगुण्यात् | कथं | यस्माद् गुणा एवाविवेकिनो भोग्याः सामान्याः अचेतनाः प्रसवधर्मिणश्च, ते च व्यक्ते[1] सिद्धा इति सिद्धो गुणः | **तद्विपर्ययाभावादि**ति | त्रैगुण्यस्याभावादिति[2] | त्रैगुण्यस्याभावे[3]ऽविवेक्यादयोरभावात् | न हि निर्गुणस्य पुरुषस्याविवेक्यादिः[4] सम्भवति | तस्मात् त्रैगुण्यादे[5]वाविवेक्यादिः सिद्धः | एवं च सति प्रधानमपि त्रैगुण्यात्तथाविधं सिद्धम् | यदाह **कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धमि**ति | कारणस्य यो गुणः स आत्मा स्वभावो यस्य तत्तथोक्तम् | तस्य भाव[6]स्तत्त्वम् | तस्मादिह लोके कारणगु[7]ण कार्यं दृष्टम् | शुक्लैः कृष्णैर्वा तन्तुभिरारब्धः पटः शुक्लः कृष्णो वा भवति | यद्यव्यक्तं तथाविधं न स्यात्, कथं व्यक्त[8]ं तथाविधं भवेत् || १४ ||

M^M16-1

M^T24r1

ननु च सति धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्ते, प्रधानस्यैव धर्मिणोऽलब्धसिद्धित्वात् कथमविवेक्यादीत्याह

M^T24r2 ; M^R26r10 M^M16-8

भेदानां परिमाणात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च |
कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ||१५|| [55]

M^Tśrī v7; M^R2r7

भेदानामित्यादि | 'कार्यतस्तदुपलब्धेर्महदादि तच्च कार्यम्'[56] इत्यनेनैव साधितेऽस्मिन् यथावदधिगते पुनर्दार्ढ्यार्थं स[9]मन[10]न्तरोपादानम् | भि[11]द्यन्ते इति भेदाः

M^R26v1

[55] 別類有量故 同性能生故
因果差別故 遍相無別故 C^S

[56] Quotation from verse 8 of the *Sāṅkhyakārikā*.

१ व्यक्ते] $M^RM^ME^{HS}$, व्यक्तो M^T २ त्रैगुण्यस्याभावादिति] M^RE^H, *om.* $M^TM^ME^S$ ३ अभावे] $M^RM^ME^{HS}$, अभावो M^T ४ अविवेक्यादिः] $M^RM^ME^{HS}$, अविवेक्यादिभिः M^T ५ तस्मात् त्रैगुण्याद्] E^{HS}, तस्मा त्रैगुण्याद् M^TM^Rतस्मात्त्रैगुण्याद् ६ भाव] $M^TM^MM^R$, स्वभाव E^{HS} ७ गुण] M^T, गुणकं $M^RM^ME^{HS}$ ८ व्यक्तं] $M^RM^ME^{HS}$, व्यक्त M^T ९ समन] E^{HS}, स††न $M^TM^RM^M$ १० भिद्यन्त] M^ME^{HS}, भिद्यत M^T, *p.c* M^R

कार्यविशेषास्तेषां परिमाणाच्च | भेदानां[१] परिमितत्वादित्यर्थः | ये[२] च परिमितास्तेषामेकः संसर्गी दृष्टः | यथा[३] मूलाङ्कुरपत्रकाण्डप्रसवपुष्पतुष[४]तण्डुलकणानां भेदानां व्रीहिः +++तद्[५]बाह्याध्यात्मिकभेदाः | परिमितबाह्या ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्ताश्चतुर्दश[६]ः | आध्यात्मिकाश्च[७] महदहङ्कारतन्मात्रेन्द्रियभूताख्यास्त्रयोविंशतिः | तस्मादेतेषामेकेन संसर्गिण[८]ा भवितव्यम् यत[९] एषां संसर्गस्तदव्यक्तं कारणमस्तीति सामान्यतोदृष्टम[१०]नुमानम् | M^T24v1

समन्वयात् | भेदानामिति वर्तते | समन्वयोऽनुगमः | एकजात्यनुगमा[११]दित्यर्थः | य एकजात्यनुगता भेदास्तेषामेकमे[१२]व तथाभूतं कारणं दृष्ट[१३]म् | यथा कटकेयूरादीनां सुवर्णपिण्डः यथा वा शरावादीना[१४]ं मृत्पिण्डः | एवमेषामपि बाह्याध्यात्मिकानां सुखदुःखमोहानुगतत्वादेकेन तथाविधेन भवितव्यम् | यत[१५] एषां समुदायस्तत्प्रधानमिति सामान्यतोदृष्टम् | M^R27r1 M^M17-1 M^T25r1

शक्तितः प्रवृत्तेश्चेति | इह कुलालादिशक्तिपूर्विका घटादीनां प्रवृत्ति[१६]दृष्टाना[१७]ं शक्तिपूर्विका | एषामपि बाह्याध्यात्मिकानां प्रवृत्तिर्दृश्यते[१८] | ततश्च प्राक्प्र[१९]वृत्तेर्जनितया शक्त्या भवितव्यम् | यासौ शक्तिः सैवाव्यक्तभावमापद्यत इति सामान्यतोदृष्टम् |

कारणकार्यविभागादिति | कारणस्य पूर्वभावित्वात् पूर्वनिपातः | अल्पाच्तरस्य

---

१ परिमाणाच्च | भेदानां] *conj.*, परिमाण†††वक्ता भेदानं M^T, परिमाण†††न्ता भेदानं M^M, *om.* M^R, एकः संसर्गी दृष्टः परिमाणाच्च | भेदानां E^{HS} २ ये] M^TM^M, *om.* M^R, येन E^{HS} ३ यथा] E^{HS}, य†† $M^TM^MM^R$ ४ तुष] E^{HS}, ††षM^{R}M^M, ष M^T ५ +++तद्] *conj.*+++तवि M^TM^R, तवि M^ME^{HS} ६ दशः] M^TM^R, दश E^{HS}, दश††† M^M ७ आध्यात्मिकाश्च] M^RE^{HS}, द्धात्मिकाश्च M^TM^M ८ संसर्गिणा] E^{HS}, †††सर्गिणा $M^TM^RM^M$ ९ यत] *conj.*, परत्र M^T, एत्र M^R, यत्र M^ME^{HS} १० दृष्टम] E^{HS}, दृ†† M^T, †††† M^MM^R? ११ गमा] E^{HS}, ग†††आ $M^TM^MM^R$ १२ एकम्] $M^RM^ME^{HS}$, एक M^T १३ दृष्टम्] $M^RM^ME^{HS}$, दृष्ट M^T १४ शरावादीनां] M^ME^{HS}, शरावादीना M^TM^R १५ यत] $M^TM^RM^M$, य E^{HS} १६ दृष्टाना] $M^RM^ME^{HS}$, दृष्टनां M^T १७ अपि] $M^TM^RE^H$, अवि M^ME^S १८ दृश्यते] M^ME^{HS}, दृष्टश्यते M^T, दृष्टं दृश्यते M^R १९ प्राक्] M^T, प्राक् च M^RE^{HS}, *om.* M^M

पूर्वनिपातस्यानित्यत्वम् | यत उत्पद्यते तत्का[१]रणं यच्चोत्पद्यते तत्कार्यम् | यथा मृत्पिण्डघटयोर्जन्यजनकत्वेन पृथगर्थक्रियाकरणाच्च विभागो दृष्टः | तद्यथा[२] घटस्योदकाहरणक्रिया या न सा मृत्पिण्डस्य, या मृत्पिण्डस्य न सा घटस्य | एवं व्यक्तस्य महदादेः कार्यत्वात् पृथगर्थक्रियाकरणाच्च विभागः | तस्मादस्य[३] कारणेन भवितव्यं तच्चाव्यक्तात् किमन्यत् स्यादिति | M^{T}25v1

अस्मिन्[४] व्याख्याने 'कार्यतस्तदुपलब्धेर्महदादि तच्च कार्यम्' इत्यनेनैव सिद्धत्वादन्यैरन्यथा व्याख्यायते | यदुपकरोति तत्कारणम्, यदुपक्रियते[५] तत्कार्यं तयोर्विभागात्, उपकार्योपकारकभावादित्यर्थः | तत्र कार्याणि पृथिव्यादीनि[६] च शरीरस्थानि स्थानसाधनान्युप[७]भोगैः कारणान्युपकुर्वन्ति | कारणानि[८] च वृद्धिक्षतसंरोहणपरिपालनै[९]: कार्याणि | बाह्यानि च कार्यात्मकानि[१०] पृथिव्या धृतिसंग्रहपक्तिव्यूहनावकाशदानैः परस्परमुपकुर्वन्ति | तथा दैवमानुषतैर्यग्योनानि[११] परस्परोपकारीणि | तत्र दैवं यथाकालं शीतोष्णपातवर्षै[१२]: मानुषतैर्यग्योनान्यु[१३]पकरोति | मानुषमिज्यायागस्तुतिभिर्दैवं[१४] रक्षणपो[१५]षणभेषज्यै[१६]श्च तैर्यग्योनमुपकरोति | यथाध्यात्मिकानां बाह्यानां चोपकार्योपकारक[१७]भावो बुद्धिकृत इव दृश्यते तदस्य कश्चिद्व्यवस्था[१८]पिता स्यात्, कुतो[१९]ऽयं[२०] विभाग इत्यन्यथानुपपत्तेः | M^{R}27v1 M^{T}26r1 M^{R}28r1

अविभागाद्वैश्वरूप्यस्येति | न विद्यते विभागोऽस्येत्यविभागः | अविभक्तादि- M^{M}18-1

---

१ तत्] M^{R}M^{M}E^{HS}, यत्तत् M^T २ तद्यथा] M^{T}M^R, अन्यथा M^{M}E^{HS} ३ तस्मादस्य] M^{T}M^{R}E^{HS}, कस्मादन्य M^M ४ अस्मिन्] M^{R}E^{HS}, †स्मिन् M^{T}M^M ५ उपक्रियते] M^{T}M^{M}E^{HS}, उपक्रिय†† M^R ६ उपकार्यो] M^{T}E^{HS}, उपका††ओ M^{R}M^M ७ कार्याणि पृथिव्यादीनि] M^T, कार्य†††व्यादीनि M^{R}M^{M}E^{HS} ८ न्युप] *conj.*, ††प M^{T}M^R, ††व M^{M}E^{HS} ९ कारणानि] M^{R}E^{HS}, का†††नि M^{T}M^M १० परिपालनैः] M^T, परिपाल††† M^M, पालनैः E^{HS}, परिपाल हैनव M^R ११ कार्यात्मकानि] M^T, का††††नि M^R, कात्मकानि M^M, कारणानि E^{HS} १२ तैर्यग्योनानि] E^{HS}, °इर्योग्योनानि, °ग्यानानि M^M, °र्यग्योनानि M^T १३ वर्षैः] M^T, व†††मः M^{M}M^R,वर्षागमः E^{HS} १४ °नान्य्] M^{M}E^{HS}, °न्यान्यु M^R, °नानु M^T १५ दैवं] M^{T}M^{R}E^H, दैव E^S,*om.* M^M १६ रक्षणपो] M^T, रक्षति पो E^{HS}, रक्ष††पा M^R, रक्ष††वा M^M १७ भेषज्य] M^{T}M^{M}M^{R}E^H, भैषज्य°E^S १८ उपकारक] M^{T}M^{M}E^{HS}, उपकार्यक M^R १९ व्यवस्था] M^{M}E^{HS}, द्यवस्था M^R, ध्यावस्था M^T २० अयं] M^{T}M^{R}M^{M}E^H, अय E^S

त्यर्थः | तस्माद्वैश्वरूप्यस्योपलब्धेरिति शेषः | इह लोकेऽविभक्तादेकस्मादि-
क्षुद्रव्याद्रसफाणितगुड[१]खण्डशर्करादिवैश्व[२]रूप्यं[३] नानात्वं दृश्यते, तथैकस्माद्दुग्धा-
द्दधिमस्तुनवनीतघृतादिवैश्वरूप्यमुपलभ्यते | एवमाध्यात्मिकानां बाह्यानां च M^{T}26v1
वैश्वरूप्यम् | तस्मादेषामविभक्तेनैकेन भवितव्यमिति सामान्यतोदृष्टम् |

अन्यस्त्वाह अविभागे वैश्वरूप्यस्येति | अविभागो लयः, वैश्वरूप्यं जगत् नाना-
रूपत्वात् | प्रलयकाले वैश्वरूप्यं क्व लीयते? स्थित्युत्पत्तिप्रलयाज्जगत इति | न
चेश्वरे लयनं संभवति, तस्य[४] निर्गुणत्वेनाभ्युपगमात् | तस्मादन्यथानुपपत्त्यास्ति
तदेकमि[५]ति | तथा चाहुः

प्रधानादानुपूर्व्येण सृष्टिर्लोकस्य संसरः | M^{R}28v1
प्रलय[६]ः प्रातिलोम्येन पुनस्तत्रैव स[७]च्चरः || इति ||१५||

एषां हेतूनां प्रवर्तना[८]र्थमाह M^{T}26v6 ;
M^{R}28v1
M^{M}18-12
M^{T}śrī v8;
M^{R}2r9

कारण[१]मस्त्यव्यक्तम् प्रवर्तते त्रिगुणतः समुदया[२]च्च |
परिणामतः सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् ||१६||[57]

[57]性變異生因 三德合生變
轉故猶如水 各各德異故 C^S

१ अस्त्य] M^{R}E^{HS}C$_1^V$C$_2^V$C^{G}C^{M}C^T, *om.* M^T समुदाय° M^T
२ समुदय°] M^{R}E^{HS}C$_1^V$C$_2^V$C^{G}C^{M}C^T,

१ गुड] M^{M}E^{HS}, गुल्ल M^{T}M^R २ वैश्व] M^{R}M^{M}E^{HS}, वै M^T ३ रूप्यं] M^{T}M^{M}M^{R}E^H, रूप्य E^S ४ तस्य] M^{T}M^{M}E^{HS}, कस्य M^R ५ तदेकम्] M^{R}M^{M}E^{HS}, तटकम् M^T ६ प्रलयः] M^T, प्र††† M^{R}E^H, ††††† M^M, प्रधानात् E^S ७ सच्चरः] E^H, चत्वरः M^{M}E^S, चच्चरः M^{T}M^R ८ प्रवर्तना] E^{HS}, प्रवृताना M^T, प्र†††

कारणमस्तीत्यादि | यदि कारणमस्त्य[१]व्यक्तं तत्कथं प्रवर्तत इत्याह **त्रिगुण[२]तः समुदयाच्चे**ति | यदा प्रकृतिस्था गुणा[३]: साम्येन प्रवर्तन्ते तदा त्रीनेवाधि[४]कृत्य प्रवर्तन्ते नैकैकमित्यर्थः | यदा वैषम्येण[५] प्रवर्तन्ते तदा कार्यं कारणार[६]ब्ध्वात् समुदयात्[७] प्रवर्तते[८] | समन्तादुदयो यस्य गुणस्य तमधिकृत्येत्यर्थः, शेषन्यक्कृ[९]तशक्तित्वात् | यदि समुदया[१०]दव्यक्तं प्रवर्तते तस्मादुत्पन्नं तदव्य[११]++स्मान्न भवति | M^{T}27r1

शुक्लेभ्यः कृष्णेभ्यो वा तन्तुभ्यः शुक्लः कृष्णो वा पटो भवतीत्याह **परिणाम[१२]त** इत्यादि | पूर्वस्यामवस्थायामवस्थान्तरं परिणामः, तस्माद्धेतोः प्रवर्तते | यथा कणिकायाः सूक्ष्माया मूलकः शाखाप्रशाख[१३]ादिप्रवृद्धो महान्वनस्पतिर्व्यक्तो भवति, एवमव्यक्ताद् व्यक्तं परिणमति | यद्येवमेकरूपादुत्पन्नस्य त्रैलोक्यस्य कथमनेकरूपत्वमित्याह **सलिलवत् प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषादि**ति | सलिलेन तुल्यं वर्तत इति सलिलवत् | एकैकं प्रतिगुणाः प्रतिप्रतिगुणा[१४]: | त एवाश्रयास्तेषां यो विशेषस्तस्माद्धेतोः प्रवर्त[१५]न्ते | यथा सलिलमन्तरिक्षादेकर[१६]समपि च[१७] तदेकस्य कट्वम्ला[१८]देर्गुणस्या[१९]श्रयभूतस्य विशेषान्नानारसं वर्तते एवमव्यक्तमपि त्रि[२०]गुणात्मकत्वादेकैकगुणाश्रयविशेषान्नानारूपं प्रवर्तते | तत्र सत्त्वस्य कृतेराश्रयस्य विशेषाद्देवभावेन वर्तनम्, रज[२१]स आश्रयस्य विशेषान्मानुषभावेन तमस आश्रयस्य विशेषात्तिर्यग्योनिभावेनेति ||१६|| M^{M}19-1; M^{R}29r1 M^{T}27v1

एवमव्यकतस्यास्तित्वं प्रवृत्तिं च प्रसाध्य पुरुषास्तित्वं प्रसाधयितुमाह M^{T}27v6 ; M^{R}29r9 M^{M}19-10

---

१ अस्त्य्°] M^{T}M^{M}E^{HS}, *om.* M^{R} २ त्रिगुण] M^{T}E^{HS}, ††† M^{R}M^{M} ३ गुणाः] E^{HS}, †† M^{T}M^{R}M^{M} ४ कृत्य] E^{HS}, म्स्सिन्ग्++ M^{T}M^{R}M^{M} ५ वैषम्येण] E^{HS}, ††म्येण M^{T}, †††ण M^{R}, †††न M^{M} ६ ब्ध] †† M^{T}M^{R}M^{M} ७ समुदयात्] E^{HS}, समुदायात् M^{T}M^{R}M^{M} ८ प्रवर्तते] M^{M}E^{HS}, प्रवर्तन्ते M^{T}, प्रवृतते M^{R} ९ शेषन्य] E^{HS}, शेषेन्य M^{T}M^{R},††† M^{M} १० समुदया°] E^{HS}, समुदाया° M^{T}M^{R}M^{M} ११ ++] M^{T}M^{R}M^{M}E^{HS} १२ परिणाम] M^{T}E^{HS}, ††णाम M^{R}, ††न्नाम M^{M} १३ प्रशाखा] M^{R}M^{M}E^{HS}, *om.* M^{T} १४ प्रतिप्रतिगुणाः] M^{R}M^{M}E^{HS}, प्रतिगुणाः M^{T} १५ वर्तन्ते] M^{T}M^{M}E^{HS}, वृतन्ते M^{R} १६ रस] M^{T}E^{HS}, रध M^{R}, रय M^{M} १७ च] M^{T}M^{M}, प M^{M}, *om.* E^{HS} १८ अम्ला] M^{R}M^{M}E^{HS}, आम्ला M^{T} १९ गुणस्य] M^{T}M^{M}E^{HS}, गुणस्यं M^{R} २० त्रि] M^{T}M^{R}, ति M^{M}E^{HS} २१ रजस] M^{R}M^{M}E^{HS}, रजत M^{T}

संघातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् |
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ||१७||[58] M^T1r1 ; M^R2r9

संघातपरार्थत्वादित्यादि | संहन्यत इति संघातः | संघतश्चासौ परार्थश्चेति[1] संघातपरार्थः[2] | संघातत्वं हेतुः परार्थत्वं साध्यम् | इह लोके संघातबाह्याः शयनासनादयो[3][59] ये ते परार्था[4] दृष्टाः | ते हि देवदत्तस्य परस्यार्थं कुर्वन्ति न स्वर्थम् | एतेऽप्याध्यात्मिका[5] महदादयः[6] शरीरसंज्ञकाः संघाताः, तैः[7] परार्थैर्भवितव्यम् | न च पुरुषव्यतिरिक्तोऽन्यः[8] परोऽस्ति, पुरुषः एव पर इति सामान्यतो[9]दृष्टम् | M^T28r1 M^R29v1

ननु महदादि भूतपर्यन्तं शरीरमेव[10] पुरुषो नान्यः कश्चिदित्यत्राह **त्रिगुणादिविपर्यादि**ति | आदिशब्देनाविवेक्यादयः[11] पञ्च धर्मा दृश्यन्ते[12] | तथाहि तद्विपरीतः पुमानित्युक्तम् | ततश्च तद्विपरीतत्वात् पुंसः कथं महदादिमात्रमेव पुरुषः | तस्माद्व्यतिरिक्तः पुरुषो यस्यार्थका संघातः[13] | M^M20-1

[58] 聚集為他故 異三德依故
食者獨離故 五因立我有 C^S

[59] In oder to prove the existence of *puruṣa*, all commentaries use the same or similar examples for which the collection (*saṃghāta*) is for the sake of the other. Even though the examples convey the same meaning, they use different terms, namely *paryaṅkaḥ* and *śayaṇaḥ*. The former os found in the older commentaries (5 6C) and the latter in the more recent ones (6 9C). C^S: 床席 (a bed), C_1^V, C_2^V: *paryaṅkaḥ, tṛṇagṛhaṃ*, C^M: *paryaṅgkarathaśaraṇādayaḥ*, C^G: *paryaṅkaḥ*, C^Y: *śayaṇaḥ*, C^T: *śayaṇāsanādayaḥ*

१ अर्थं] $E^{HS}C^YC^GC^T$, अर्थ $M^TM^RC_1^VC_2^VC^M$

१ परार्थश्चेति] $M^RM^ME^{HS}$, परार्थश्चेति संघातेश्चेति M^T २ परार्थः] M^ME^{HS}, परार्थः M^TM^R ३ शयनासनादयो] $M^RM^ME^{HS}$, शयनादयो M^T ४ परार्था] $M^TM^ME^{HS}$, पर्†††आ M^R ५ प्याध्यात्मिका] $M^RM^ME^{HS}$, ध्यात्मिका M^T ६ महदादयः] E^{HS}, माह†दयः M^TM^M, मह†दयः M^R ७ तैः प°] M^ME^{HS}, तै†† M^TM^R ८ व्यतिरिक्तोऽन्यः] M^TE^{HS}, व्य††क्तोऽन्यः M^RM^M ९ ति सामा] *conj.*, ††$M^TM^RM^ME^H$, त्य E^S १० शरीर] E^{HS}, ††र $M^TM^RM^M$ ११ आदयः] $M^RM^ME^{HS}$, आ†यः M^T १२ दृश्यन्ते] M^ME^{HS}, मृश्यन्ते M^TM^R १३ संघातः] M^T, †† संघातः M^RM^M, इमे संघाताः E^{HS}

अधिष्ठानादिति | अधितिष्ठत्यस्मिन्नित्य[१]धिष्ठानं | महदादि भूतपर्यन्तं शरीरम् | इह लोके यदधिष्ठानं तत्पराधिष्ठितं दृष्टम्, यथा रथादि | दृश्यते चाधिष्ठानं शरीरम् | तस्मादस्याधिष्ठात्रा[२] भवितव्यम् | योऽसावधिष्ठाता स पुरुषः, नान्तः-करणमधिष्ठातृ, तस्याचेतनत्वादिति सामान्यतोदृष्टम् | M^T28v1 M^R30r1

भोक्तृभावादिति | भोक्तृत्वादित्यर्थः | इह लोके भोग्यं दृष्ट्वा भोक्तानुमीयते | दृश्यते महदादि भूत[३]पर्यन्तं भोग्यम्, तस्मादस्यापि भोक्त्रा भवितव्यमिति सामान्यतोदृष्टम् | न चान्तःकरणं भोक्तृ तस्याचेतनत्वाद्भोग्यत्वाच्च | यश्च भोक्ता स एव पुरुष[४]ः, सात्मकं जीवच्छरीरं, प्राणादिम[५]त्त्वात्[60][61] | अस्मि[६]न् देहे योऽयमात्मा समानजातीयानेकवस्त्वन्तरसहायः, प्रतिनियतैर्जन्मादिभि[७]र्युज्यमानत्वात्, मनोवत् | M^T29r1

कैवल्यार्थं[८] प्रवृत्तेश्चेति | कैवल्य[९]ं मोक्षः[62] | तदन्यार्थ[१०]प्रधानस्यैषा प्रवृत्तिः | तथाहि प्रधानं बुद्ध्यात्मना परिणमति | बुद्धेश्चाष्टावंशानि[63] | तेषु च ज्ञानं कैवल्यम् | तत्र यदि पुरुषो न स्यात्तदा तदार्था[११] प्रवृत्तिर्न भवेत् | तस्मादन्यथा[१२]नुपपत्त्या पुरुषोऽस्ति |

[60]There are five vital breaths, *prāṇa, apāna, samāna, udāna* and *vyāna.*

[61]This passage is written by Uddyotakara in the *Nyāyā Vārttika* (6th CE). It is used as the proof of *ātman* by several Naiyāyaika followers and Buddhist logicians. [Kano Kyo (2001) The Journal of Indain Philosophy P.410]

[62]Several commentaries mention 'liberation' as a synonym of *kaivalya.* (C^M, C_1^V: *mokṣa*, C^S: **解脱** (liberation))

[63]*Buddhi* has eight *bhāvā*s. *adhyavasāyo buddhir dharmo jñānaṃ virāga aiśvaryam | sāttvikametadrūpaṃ tāmasamasmādviparyastam // Sāṅkhyakārikā* 23.

१ असिमिन्नित्य] $M^TM^ME^{HS}$, अस्मि†त्य M^R २ अधिष्ठात्रा] $M^RM^ME^{HS}$, अधिष्ठात्र M^T ३ भूत] $M^TM^RM^M$, *om.* E^{HS} ४ पुरुषः] E^{HS}, पुरुषा $M^TM^RM^M$ ५ मत्त्वात्] M^ME^{HS}, मत्वात् M^TM^R ६ अस्मिन्] $M^RM^ME^{HS}$, अस्मि M^T ७ °भि] M^TE^{HS}, *om.* M^RM^M ८ आर्थं] E^{HS}, अर्थ $M^TM^RM^M$ ९ कैवल्यं] E^{HS}, कैवल्य $M^TM^RM^M$ १० अर्थ] M^ME^{HS}, अर्घ M^TM^R ११ तदार्था] $M^RM^ME^{HS}$, तददार्था M^T १२ अन्यथा] $M^TM^ME^{HS}$, अन्य†आ M^R

तत्र सिद्धे पुंसि [विवादाः][१] | एक एवायं [पुरुषः][२] सर्वशरीरेषु [स्थित][३] इत्येके | सर्वे [काया][४] उपनतानेकात्मानः [सात्मकत्वात्][५], [योगि][६]शरीरवृन्दवत् प्रतिशरीरमनेकः पुरुष इत्यपरे | [एक][७] एव [पुराण][८]ः पुरुषः तस्मादग्नेरिव [विष्फुलिङ्गा][९]ः प्रतिशरीरं पुरुषा आविर्भूता इति [वेदान्त][१०]वादिनः ||१७|| M^R30v1

[अत्राह][११] M^T29r7 ; M^R30v4 M^M20-17

जननमरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च |
पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव ||१८||[64] M^T1r2 ; M^R2v2

जननमरणकरणानामित्यादि | करणं चक्षुरादीन्द्रियम् | देहेन्द्रियादेरधिष्टान-स्योत्पत्ति[विनाशौ][१२] | तद्योगात्पुरुषस्य जननमरणे अपि व्यवस्थाप्येते | स्वतः पुरुषस्य ते न संभवतः | कुतः, नित्यत्वात् | तत्र यद्येकः [पुरुष][१३]ः स्यात्तदैकस्मिन् जायमाने [म्रियमाणे][१४] वा सर्वेषां जनन[मरणे][१५] स्याताम् | तथैकस्मि[श्चक्षुष्मति][१६] श्रोत्रवति वा सर्वेऽन्धा [बधिरा][१७] वा पश्येयुः शृणुयुर्वा | एकस्मिन्नन्धे बधिरे [वा][१८] तथा स्युः | न चैवम्, जननादीनां **प्रतिनियमात्** | तस्मादन्यथानुपपत्त्या पुरुषबहुत्वं M^T29v1 M^M21-1 M^R31r1

[64] 生死根別故 作事不共故
三德別異故 各我義成立 C^S

१ विवादाः] $M^R M^M E^{HS}$, तविवादाः M^T २ पुरुषः] $M^T M^M E^{HS}$, ††: M^R ३ स्थित] $M^T M^R E^{HS}$, स्थितं M^R ४ काया] $M^T M^M E^{HS}$, *om.* M^R ५ आत्मानः] $M^T E^{HS}$, आत्मा†: $M^R M^M$ ६ योगि] $M^R M^M E^{HS}$, योग M^T ७ एक] $M^T M^R E^{HS}$, एकं M^M ८ पुराणः] $M^T M^M E^{HS}$, †राणाः M^R ९ विष्फुलिङ्गाः] E^H, विष्फुलि†† $M^T M^R$, विष्पुलि†† M^M, विस्फुलिङ्गाः E^S १० वेदान्त] $M^T E^{HS}$, †ए †आन्त M^R, ††न्त M^M ११ अत्राह] $M^R M^M E^{HS}$, *om.* M^T १२ विनाशौ] $M^T M^M E^{HS}$, गौत??विनाशौ M^R १३ पुरुषः] E^{HS}, पुरुष $M^T M^M M^R$ १४ म्रियमाणे] $M^T M^R E^{HS}$, इन्द्रियंमानो M^M १५ °मरणे] $M^T M^R M^M E^H$, °मरणो E^S १६ चक्षुष्मति] $M^M E^S$, पुष्टति M^T, चपुषुति M^R, , वक्षुष्मति E^H १७ अन्धा बधिरा] $M^T M^M E^S$, अन्धा बधिरो M^R १८ पश्येयुः शृणुयुर्वा | एकस्मिन्नन्धे बधिरे वा] $M^M E^{HS}$, पश्येयः शृणुयुर्वा एकस्मिन्नन्धे बधिरे वा M^T, *om.* M^R

सिद्धम् |

अयुगपत्प्रवृत्तेश्चेति | यद्येकः पुरुषः स्यात्तदैकेनाधिष्ठात्राधिष्ठिते देहे, धर्माधर्मयोरर्थानर्थयोः सुखदुःखयोर्वा प्रवृत्ते[१]:, सर्व एव युगपत् प्रवर्त्तेरन् | न चैवमित्यन्यथानुपपत्तिः |

त्रैगुण्यविपर्ययाच्चेति | त्रय एव गुणास्त्रैगुण्यम् | तस्य विपर्यय[२]ोऽन्यथात्वम् | अधिष्ठानस्य त्रिगुणात्मकत्वात् तद्योगात्पुरुषोऽपि त्रिगुणात्मक[३] इत्युच्यते | तत्र यद्येकः पुरुषः स्यात्तदैकस्मिन् सात्त्विके राजसे तामसे वा सर्व एव तथाविधा[४]: स्युः | न चैवम्, गुणानां विपर्ययदर्शना[५]दित्यन्यथानुपपत्तिः | पुराणपुरुषादग्नेरिव विष्फु[६]लिंगाः प्रतिशरीरं पुरुषा इत्यस्मिन्नपि दर्शने पुरुषबहुत्वमस्त्येव | तेषां परस्परविलक्षणत्वात् ते पुराणपुरुषादभिन्ना भिन्ना वेति दर्शनद्वयम् | तदन्यत्र विचारितत्वादिह ग्रन्थगौरवभयान्नोपन्यस्तमस्माभिरिति ||१८|| M^T30r1 M^R31v1

एवं पुरुषबहुत्वं प्रसाध्य तद्धर्मान् कथयितुमाह M^T30r6 ; M^R31v1 M^M21-12

तस्माच्च विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य |
कैवल्य[१]ं माध्यस्थ[२]ं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ||१९||[65] M^T1r3 ; M^R2v4

[65] 翻性變異故 我證義成立
獨存及中直 見者非作者

१ कैवल्यं] $M^R E^{HS} C_1^V C_2^V C^G C^M C^T C^Y$, M^T कैवल्य
२ माध्यस्थं] $M^T E^{HS}$, M^R माध्यस्थ्य, $C_1^V C_2^V C^G C^M C^T C^Y$

१ प्रवृत्तेः] $M^R M^M$, प्रवृत्तेः $M^T E^{HS}$ २ विपर्ययो] $M^R M^M E^{HS}$, विपर्ययेयो M^T ३ अत्मक] $M^M E^{HS}$, *om.* $M^T M^R$ ४ तथाविधाः] $M^R M^M E^{HS}$, तथा M^T ५ दर्शना] $M^T M^M E^{HS}$, दर्शान M^R ६ विष्फु°] $M^T E^H$, विष्पु° M^R, विष्णु° M^M, विस्फु° E^S

तस्माच्च विपर्यासादित्यादि | यः प्रागुक्तो विपर्ययः '**त्रिगुणमविवेकि विषयः**[१] '[66] इत्यादिना, तस्मात्साक्षित्वादयो[२] धर्माः पुरुषस्य सिद्धाः | तत्र निर्गुणस्य पुरुषस्याप्रसवधर्मित्वादकर्तृत्वम्[३] | यश्चाकर्ता स[४] भवत्युदासीनः | सप्तविधं चास्यौदासीन्यम् | तथा चोक्तम् M^{T}30v1

> पश्यति शृणोति सर्वं करोति स्थितिं प्रसङ्गं च नापि |
> न[५] स्वतो न परतो †††नोभयतश्चाप्युदासीनः || इति |[67]

यश्चोदासीनः स साक्ष्यपि भवति प्रधानसम्बन्धिनः क्रियाकलापस्य, निर्गुणत्वात्[६] | कैवल्यं केवलभावात् | चेतनत्वाच्च द्रष्टृत्वमिति | ननु च यद्यकर्ता तत्कथं भोक्तृभावादस्ति पुरुषः तथा चाहुः M^{M}22-1

> बालहुताशनतरवः स्वयमकृतानां यथा हि भोक्तारः |
> पुरुषो विषयफलानां स्वयमकृतानां तथापि भोक्ता || इति | M^{R}32r1

इत्युक्तमकर्तुरपि भोक्तृत्वमस्येति ||१९||

ननु च यद्यचेतनमव्यक्तं कथं देहेन्द्रियसंज्ञमधिष्ठानं धर्माधर्मादिषु प्रवर्त्तते, तस्याचेतनत्वादित्याह M^{T}30v2 ; M^{R}32r1 M^{M}23-2 M^{T}31r1

> **तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् |** M^{T}1r4 ; M^{R}2v5

---

[66] Quotation from verse 11 of the *Sāṅkhyakārikā*.

[67] A similar quotation is found in C^Y, which lists seven kinds of agents instead of seven kinds of indifferences: *evaṃ saptavidhenākartṛtvenākaratā puruṣaḥ | uktaṃ ca nādhyavasāyaṃ kurute puruṣo naiva sthitiṃ prayogaṃ vā | na svātmano na parato <na> vyāpadeśān na cobhayataḥ ||*

---

१ विषयः] E^{HS}, विषय M^{T}M^{R}M^M २ साक्षित्वादयो] M^{T}M^{M}E^{HS}, सात्त्विकादयो M^R ३ धर्मि] M^{M}E^{HS}, धर्मी M^{T}M^R ४ स] E^{HS}, सं M^{T}M^{R}M^M ५ न] *conj.* ६ निर्गुणत्वात्] M^{R}M^{M}E^{HS}, निर्गुणात् M^T

गुणकर्तृत्वेऽपि[१] तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ||२०||[68]

तस्मात्तत्संयोगादित्यादि | तेन पुरुषेण यः संयोगस्तस्मादचेतनं चेतनावदिव[१] भवति | यथाग्निसंयोगाल्लोहमग्निरि[२]त्युच्यते | लिंगं महदादि सूक्ष्मपर्यन्तं वक्ष्यति | यदि तदेव त्रिगुणात्मकं कर्तृ न पुमान्, कथं पुरुषो गच्छतीत्युच्यत इत्याह **गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्तेव भव[३]त्युदासीन** इति | गुणानां कर्तृत्वं न पुरुषस्य | यथा पुरुषसंयोगादचेतनं लिङ्गं चेतनावदिव भवति, तथा गुणात्मकलिङ्गसंयोगादकर्तापि सन्कर्तेव भवति **उदसीनः** | यथा स्वामी स्वयमयोद्धापि यौध[४] भृत्यसंयोगाद् योद्धेति व्यपदिश्यते, तथा पुरुषो[५]ऽप्युपचारेण कर्तेति | तथाचोक्तम् M^{T}31v1

प्रवर्तमानान्[६] प्रकृतेरिमान् गुणांस्तमोऽभिभूतो विपरीतदर्शनः | M^{R}32v1
अहं करोमी[७]त्यबुधोऽभिमन्यते तृणस्य कुब्जीकरणेऽप्यनीश्वरः ||[69] M^{M}23-1
इति ||२०||

ननु प्रधानपुरुषयोः किं कर्तृत्वचैतन्यार्थमेव संयोगः, किं वान्यार्थमपीत्याह M^{T}31r2 ; M^{R}32v2 M^{M}23-2

[68] 三德合人故 無知如知者
三德能作故 中直如作者 C^{S}

[69] A similar passage is found in the *Mahābhārata* (*pravartamānān prakṛter imān guṇāṃs tamovṛto 'yaṃ viparītadarśanaḥ | ahaṃ karomīty abudho 'bhimanyate tṛṇasya kubjīkaraṇe 'py anīśvaraḥ* ||), and in both the *Sāṅkhyakramadīpikā* and the *Bodhicaryāvatārapanjika* (*pravartamānān prakṛter imān guṇān tamovṛtatvād viparītacetanaḥ | ahaṃ karomīty abudho 'bhimanyate tṛṇasya kubjīkaraṇe 'py anīśvaraḥ* ||).

१ अपि] M^{T}M^{R}E^{HS}C^{M}C^{T}, च C$^{V}_{1}$C$^{V}_{2}$C^{Y}C^{G}

१ चेतनावदिव] M^{R}M^{M}E^{HS}, चेतनादि M^{T} २ लोहमग्नि] M^{T}M^{R}, लोहमणि M^{M}E^{HS} ३ भव] M^{R}M^{M}E^{HS}, तथा M^{T} ४ यौध] M^{T}M^{M}E^{H}, योध M^{R}E^{S} ५ पुरुषोऽ] M^{R}M^{M}E^{HS}, *om.* M^{T} ६ प्रवर्तमानान्] M^{R}M^{M}E^{HS}, प्रवर्तमानात् M^{T} ७ इत्यबुधो°] M^{T}M^{M}M^{R}E^{S}, इत्येबुधो° E^{H}

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य |
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ||२१||[70] M^T1r6 ; M^R2v7

पुरुषस्येत्यादि | पुरुषस्यार्थो द्विविधः, विषयोपभोगः कैवल्यं च | तदुभयं प्रधानेन सम्पाद्यम् | विषयोपभागश्च प्रधानविभूतिमन्तरेण न सम्भवतीति दर्शणार्थं पुरुषः प्रधानेन संयुज्यते | प्रधान[1]ं स्वां विभूतिं दर्शयितुमसामर्थ्यात्पु[2]रुषेण संयुज्यते | दृष्ट्वा स सर्वां विभूतिमनुभूय वि[3]रसत्वाद् विरक्तः पुरुषः प्रधानेन त्यज्यते | त्यक्तस्य कैवल्यमित्यतो दर्शनार्थं कैवल्यार्थं च द्वयोरपि संयोगो म[4]त्स्योदकवदुदुम्बरमशकवच्च[71] | M^T32r1

पङ्ग्वन्धवदिति दृष्टान्तः | पङ्गुः सच्चक्षुः पश्यति प[5]न्थानं न संचरति, अन्धोऽपि संचरति न पश्यति पन्थानम् | तयोः सा[6]र्थभ्रष्टयोर्ग्रामप्राप्त्यर्थः सम्बन्धो भूतः | तत्र प[7]ङ्गुरन्धस्कन्धमारुह्य गतिमान्, अन्धोऽपि द्रष्ट्रधिष्ठानाद् दृष्टिमान् जातः | ग्रामप्राप्तयोश्च वि[8]योगः | एवं पुरुषो निष्क्रियः प्रधानेन सं[9]युज्य तद्विभूतिदर्शनाय देवादिषु संचरति | प्रधा[10]नं निश्चेतनमपि पुरुषाधिष्ठानाच्चेतनावदिव द्वयमपि सम्पादयति | तस्मात्पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगः | M^R33r1

[70] 我求見三德 自性為獨存
如跛盲人合 由義生世間

[71] These metaphors are also found in the Mahābhārata (*maśakodumbarau cāpi saṃprayuktau yathā sadā | anyonyam anyau ca yathā saṃprayogas tathā tayoḥ | pṛthagbhūtau prakṛtyā tau saṃprayuktau ca sarvadā | yathā matsyo jalaṃ caiva saṃprayuktau tathaiva tau*)

८ कर्तृत्वचैतन्यार्थमे] *em.*, कर्तृत्वं चैतन्यार्थमे $M^TM^RM^ME^{HS}$ १ प्रधानं] *em.*, मानं $M^TM^RM^ME^{HS}$ २ असामर्थ्यात्] *em.*, असमर्थात् $M^TM^RM^ME^{HS}$ ३ विरसत्वाद्] E^{HS}, विरसक्ताद् M^TM^R, विरक्ताद् M^M ४ मत्स्यो] $M^TM^ME^{HS}$, मत्स्योरपि M^R ५ पन्थानं] $M^RM^ME^{HS}$, पन्धानं M^T ६ सार्थ] $M^TM^RM^ME^S$, स्वार्थ E^H ७ पङ्गुरन्ध] $M^RM^ME^{HS}$, पङ्गुर M^T ८ वियोगः] $M^TM^RM^M$, तयोर्वियोगः E^{HS} ९ संयुज्य] $M^TM^ME^{HS}$, संयुज्ये M^R १० प्रधानं] $M^TM^ME^{HS}$, प्रधान M^R

ननु च संयोगमात्रेण कथं दर्शनं कैवल्यं चेत्याह **तत्कृतः सर्ग** इति | संयोगकृतो महदादिग्रामोत्पाद इत्यर्थः ||२१||

तमेव[१] दर्शयन्नाह

M^T32r7 ; M^R33r5 M^M23-16 M^T32v1 M^T1r7 ; M^R2v9

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः |
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ||२२||[72]

प्रकृतेर्महानित्यादि | प्रकृतिः प्रधानं कारणमव्यक्तं गुणसाम्यं[२] तमोबहुलमव्याकृतमिति प्रकृतिपर्यायाः | ततो महानुत्पद्यते स तु तमोबहुलः | महान्[३] बुद्धिर्मति:[४] प्रत्यय उपलब्धिरिति बुद्धिपर्यायाः | ततोऽहङ्कार उत्पद्यते स तु रजस्तमोबहुलः | अहङ्कारः सुपर्णपणि[५]स्तत्पुरुष इत्यहङ्कारपर्यायाः |

तस्माद्गणश्च षोडशक इति | तस्मादहङ्कारात् षोडशको गण उत्पद्यते | एकादशेन्द्रियाणि पञ्च तन्मात्राणीत्यर्थः | तत्र[६] हृषीकाणीन्द्रियाणीति पर्यायाः | सूक्ष्मा अतिशया अणवः विषया[७] इति तन्मात्रपर्यायाः | M^M24-1 M^R33v1

तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानीति | षोडशकाद् गणाद्यानि पञ्च तन्मात्राणि तेभ्य एकोत्तरवृद्ध्या[८] पञ्च महाभूतानि भवन्ति | तत्र शब्दतन्मात्रादाकाशमेक[९]गुणम् | शब्दतन्मात्रप्रतिसंहितात् स्पर्शतन्मात्राद् द्विगुणो वायुः | ताभ्यां प्रतिसंहिताद्रूपतन्मात्रात् त्रिगुणं तेजः | तैः प्रतिसंहिताद्रसतन्मात्रात् M^T33r1

[72]自性次第生 大我慢十六
十六内有五 從此生五大 C^S

१ एव] M^RE^S, एवं $M^TM^ME^H$, २ साम्यं] $M^TM^ME^{HS}$, साम्यां M^R ३ महान्] $M^RM^ME^{HS}$, महिः M^T ४ बुद्धिर्मतिः] $M^RM^ME^{HS}$, बुद्धिः M^T ५ सुपर्णपणि] $M^TM^RE^S$, सुपर्णवन्नि M^ME^H ६ तत्र] *em.*, तानि M^ME^{HS}, कानि M^TM^R ७ विषया] M^TM^M, विषा M^RE^H, *om.* E^S ८ वृद्धा] $M^TM^RE^H$, वृध्या M^M, वृद्धया E^S ९ मेक] E^{HS}, मेव M^T, केम M^RM^M

चतुर्गुणा आपः | चतुर्भिः प्रतिसंहिताद् गन्धतन्मात्रात्[१] पञ्चगुणा पृथिवीति | एतैराकाशा[२]दयः स्थूला विशेषा उच्यन्ते येष्ववसितानि चतुर्विंशतितत्त्वानि ||२२||

बुद्धे[३]र्लक्षणमाह

अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो[१] ज्ञानं विराग ऐश्वर्यम् |
सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् ||२३||[73]

M^T33r4 ; M^R33v7 M^M24-9 M^T1r8 ; M^R2v10

अध्यवसाय इत्यादि | शब्दादिषु विषयेयोऽध्यवसाय[४]: शब्दोऽयं यावद् गन्धोऽयमिति स बुद्धे[५]र्लक्षणम्[74] | तस्या[६]श्चाष्टौ रूपाणि |

धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्यमिति | तत्र योऽयमनिर्विषयमनुष्ठाना[७]त्मकोऽध्यवसायः स धर्मः | यमाः पञ्च नियमाश्च | यथोक्तं साङ्ख्यप्रवचने 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्या- M^R34r1 M^T33v1

[73]決智名為大 法智慧離欲
自在薩埵相 翻此是多摩 C^S

[74]The definition of *buddhi* in the commentaries of the *Sāṅkhyakārikā*. C_1^V: *adhyavasāyo niścayapratipattir ayaṃ sthāṇur ayaṃ puruṣa iti buddher lakṣaṇam* | C_2^V: *adhyavasāyalakṣanā buddhiḥ ayaṃ ghaṭa iti* | C^G: *yathā bije bhaviṣyad vṛttiko'ṅkuras tadvad adhyavasayaḥ | ayaṃ ghaṭaḥ ayaṃ paṭaḥ ity evaṃ sati yā sā buddhir iti lakṣyate* | C^M: *adhyavasāyo niścayapratipattir ayaṃ sthāṇur ayaṃ puruṣa iti buddher lakṣaṇam* | C^Y: *gaur evāyaṃ puruṣa evāyaṃ iti yaḥ pratyayo niścayo'rthagrahaṇaṃ so'dhyavasāyaḥ* | C^T: *adhyavasayo buddhi kriyākriyāvator abhedavilakṣayā* | C^S: 決智名為大者。何名為決智。謂是物名閑。是物名人。如此知覺是名決智。決智即名大 (The Great is determination. Why is it called determination? It is told that the thing is called the limited one (*prakṛti*), the thing is called *puruṣa*. In this way, the Intellect is called determination, so the Great is called determination)

१ बुद्धिर्धर्मो] $M^TE^{HS}C_1^VC_2^YC^GC^MC^YC^T$, बुद्धिं धर्मो M^R

१ तन्मात्रात्] E^{HS}, तन्मात्रे $M^TM^RM^M$ २ आकाशा] E^{HS}, आका $M^TM^RM^M$ ३ बुद्धे] $M^RM^ME^{HS}$, युद्धे M^T ४ योऽध्यवसायः] *conj.*, ऽध्यवसाय $M^TM^RM^ME^{HS}$ ५ स बुद्धेर्] M^T, सुबुद्धेर् $M^RM^ME^{HS}$ ६ श्च] $M^RM^ME^{HS}$, *om.* M^T ७ अनुष्ठाना] $M^RM^ME^{HS}$, अधिष्ठाना M^T

परिग्रहा यमाः'[75], 'शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः'[76] इति | तत्र सन्तोषः[१] सन्निहित[२]साधनाभ्याशादधिकस्यानुपादित्सा[३][77] | तपो जिघत्सा-पिपासाशीतोष्णस्थानसाधनजयः[४] काष्ठमौनाकारमौने[५][६], व्रतानि च कृच्छ्रचान्द्रायणा[७]दीनि[78] | स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राध्ययनं प्रणवजपो वा[79] | ईश्वरप्रणिधानं विशि-ष्टदेवताराधनम्[८][80] | असंसारिभिस्तुल्यवृत्तित्वादिति | तद्विपरीतानुष्ठानमधर्मः | पञ्चविंशतितत्त्वानां स्वसंज्ञालाक्षण्यकत्वप्रयोजनावधारणं ज्ञानम्, गुणपुरुषा-न्तरज्ञानम् | शेषम्[९]ज्ञानम् | विषयशरीरेन्द्रियेभ्यो दोषदर्शनाद्वैमुख्यं विरागः | तेष्वभिलाषो रागः | ऐश्वर्यमष्टगुणमणिमा, महिमा, लघिमा, प्राप्तिः, प्राकाम्यम्[१०] M^T34r1 M^M25-1
, ईशित्वम्, वशित्वम्[११], यत्रकामावशायित्वं[१२] चेति | तत्राणिमाऽणुत्वं येन गुणेन सूक्ष्मो भूत्वा विचरति | कार्ये कारणोपचारादणिमेत्युच्यते | उत्तरत्राप्येवं यो- M^R34v1
ज्यम् | लघिमा लघुत्वं येन वायुवल्लघुतरो[१३] भवति | महिमा महत्त्वं येन भुवनेषु

[75]Yogasūtra 2.30, the same quotation is found in C^M.
[76]Yogasūtra 2.32, the same quotation is found in C^M.
[77]This passage is very similar to Yogasūtra 2.32. *saṃtoṣaḥ saṃnihitasādhanād adhikasyānu-pāditsā* |
[78]This passage is similar to Yogasūtra 2.32. *tapo dvaṃdvasahanam. dvaṃdvāś ca jighatsāpi-pāse śītoṣṇe sthānāsane kāṣṭhamaunākāramaune ca vratāni caiṣāṃ yathāyogaṃ kṛcchracā-ndrāyaṇasāṃtapanādīni.* An explanation of the terms '*kṛcchra*' and '*cāndrāyaṇa*' is found in the *Mānavadharmaśāstra*: *tryahaṃ prātas tryahaṃ sāyaṃ tryaham adyād ayācitam | tryahaṃ paraṃ ca nāśnīyāt prājāpatyaṃ caran dvijaḥ || gomūtraṃ gomayaṃ kṣīraṃ dadhi sarpiḥ kuśodakam | ekarātropavāsaś ca kṛcchraṃ sāṃtapanaṃ smṛtam* || 11.211-212, and *ekaikaṃ hrāsayet piṇḍaṃ kṛṣṇe śukle ca vardhayet | upaspṛśaṃs triṣavaṇam etac cāṇḍrā-yaṇaṃ smṛtam* || 11.216.
[79]This passage corresponds to Yogasūtra 2.32. *svādhyāyo mokṣaśāstrāṇām adhyayanaṃ pra-ṇavajapo vā*
[80]This passage is similar to Yogasūtra 2. 32. *īśvarapraṇidhānaṃ tasmin paramagurau sarva-karmārpaṇam*

१ सन्तोषः] E^{HS}, सन्तोषा $M^TM^RM^M$ २ सन्निहित] $M^TM^RM^ME^S$, सनिहित E^H ३ त्सा] $M^RM^ME^{HS}$, त्वा M^T ४ जयः] $M^RM^ME^{HS}$, भयः M^T ५ काष्ठमौ] E^H, काष्ठमे $M^TM^RM^M$, काष्टामे E^S ६ मौने] $M^TM^RE^H$, मौनौ M^ME^S ७ चान्द्रायणा] $M^TM^ME^{HS}$, चान्द्रायीनियात्यण M^R ८ देवताराधनम्] M^ME^{HS}, देवकाराधनं M^R, देवकाराधौं M^T ९ शेषम्] M^ME^{HS}, शौक्षम् M^TM^R १० प्राकाम्यम्] $M^RM^ME^{HS}$, प्राकाश्यम् M^T ११ वशित्वम्] $M^RM^ME^{HS}$, *om.* M^T १२ वशायित्वं] M^T, वशालित्वं $M^RM^ME^{HS}$ १३ लघु] $M^RM^ME^{HS}$, लघ M^T

धर्मादि | प्राप्तिः येन गुणेनेषितस्य प्रापणम् | प्राकाम्यं प्रचुरकामिता येनैकमनेकं प्राकाम्यतेऽनेकं चैकम् | ईशित्वं प्रभुता येन स्थावरादीनि[१] भूतानि सन्देशकारीणि भवन्ति | वशित्वं वशिता येन स्वतन्त्रश्चरति | यत्रकामावशायित्वं[81] कामेनेच्छयावशेतुं[२] शीलं यस्य स यत्रकामावशायी | तस्य भावः यत्रकामावशायित्वम्[३] | अनेकार्थत्वाद्धातूनां शी तिष्ठतौ[४] वर्त्तते | येन गुणेन दिव्यन्तरिक्षे भूमौ वाऽवस्थायित्वमित्यर्थः | M^T34v1

सात्त्विकमेतद्रूपमिति | सत्त्वतमोबहुलत्वात् | बुद्धेर्यदा[५] सत्त्वमुत्कटं[६] भवति तदैतच्च[७]-तुष्टयं भवतीत्यर्थः[८] |

तामसमस्माद्विपर्यस्तमिति | उत्कटलक्षणात् धर्मादिचतुष्टयाद्विपरीतं तमस्युद्रिक्ते भवतीत्यर्थः | अधर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यं चेति ||२३||

अहङ्कारलक्षणमाह M^T34v4 ; M^R34v10 M^M25-10 M^T1v1 ; M^R3r2

अभिमानोऽहङ्कारस्तस्माद् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः |
एकादशकश्च गण[१]स्तन्मात्रपञ्चक[२]श्चैव ||२४||[82]

[81] In the $C_1^V C_2^V C^G C^M C^Y C^T$ *yatrakāmāvasayitvaṃ* is mentioned instead of *yatrakāmāvaśāyitvaṃ*. In the other texts *yatrakāmāvasayitvaṃ* is a common usage.

[82] 我慢我所執 從此生二種
一十一根生 二五唯五大

१ एकादशकश्च गण] $M^T M^R E^{HS} C_2^V C^G C^T$, ऐन्द्रिय एकदशक $C_1^V C^M C^Y$ २ पञ्चक] $E^{HS} C_1^V C_2^V C^G C^M C^Y C^T$, पञ्चकं $M^T M^R$

१ स्थावरादीनि भूतानि सन्देशकारीणि भवन्ति | वशित्वं वशिता] $M^T E^{HS}$ *add.* M^M, *om.* M^R २ कामेनेच्छयावशेतुं] E^{HS}, कामेनेच्छया वशित्वं $M^T M^R$,*om.* M^M ३ शीलं यस्य स यत्रकामावशायी | तस्य भावः यत्रकामावशायित्वम्] $M^T M^R E^{HS}$, *om.* M^M ४ शी तिष्ठतौ] $M^T M^R E^{HS}$, गीतिषू तेन M^M ५ यदा] $M^R M^M E^{HS}$, युदा M^T ६ सत्त्वमुत्कटं] $M^T M^M E^{HS}$, समुत्कटं M^R ७ तदैतच्] $M^R M^M E^{HS}$, तदेतच् M^T ८ अर्थः] $M^R M^M E^{HS}$, अर्थम् M^T

अभिमान इत्यादि | अभिमतिरभिमानः | रूपादिषु विषयेष्वभिमानो रूपवानहम् [1], ममैते [2] विषया:, इत्येतद् [3]हङ्कारलक्षणम् | M^R35r1

तस्मादभिमानलक्षणादहङ्काराद् द्विविधः प्रवर्तते सर्ग इति | सृज्यते इति सर्गः | तमेव द्विविधं दर्शयितुमाह **एकादशकश्च गण** इति | एकादश परिमाणमस्येत्येकादशक: [4], श्रोत्रादिर्गणः |

तन्मात्रपञ्चकं चेति | तन्मात्र [5]शब्दादिस्वरूपमात्र इत्यर्थः | तन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः | मात्राग्रहणं भूतसंश्लेषनिवृत्त्यर्थम् | भूतेष्वपि शब्दादिसंभवात् ||२४|| M^T35r1

स चाहङ्कारस्त्रिविध इति दर्शयन्नाह M^T35r2 ; M^R35r6 M^M25-17 M^T1v2 ; M^R3r3

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् |
भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ||२५||[83]

सात्त्विक इत्यादि | यदा सत्त्वमुद्रिक्तं तदा [6]हङ्कारो वैकृता [7]भिमानो भवति, रजश्चोद्रिक्तं तैजसः | तमश्चोद्रिक्तं भूतादिरिति | तत्र वैकृतादेकादशको गणः प्रवर्तते | स च सात्त्विकः सत्त्वबहुलः स्वविषयग्रहणत्वात् | भूतादेस्तामसादहङ्कारात्तन्मात्रः स तामसः, तमोबहुलत्वात् | ततस्तामसात् [8]न्मात्रात् गणात् M^M26-1 M^R35v1

[83]十一薩埵種 變異我慢生
大初生闇唯 炎熾生二種 C^S

१ रूपवानहम्] E^{HS}, रूप अभिमानो रूपवानहम् M^TM^M, रूप अभिमानो *del.* रूपवानहम् M^M २ ममैते] M^ME^{HS}, अमैते M^T, अमैत M^R ३ इत्येतद्] $M^TM^RM^M$, इत्य् E^{HS} ४ एकदशकः] *em.*, एकदशः $M^RM^ME^{HS}$, एकदशं M^T ५ तन्मात्र] M^TE^H, तस्मादत्र M^M, तस्मात्र M^R, तन्मात्रतसमात्त्र E^S ६ तदा] E^{HS}, यदा $M^TM^RM^M$ ७ वैकृता] M^ME^{HS}, वैकृताद् M^T, वैकृतो M^R ८ तामसात्] E^H, तामसस् $M^TM^RM^ME^S$

तामसो भूतगणः प्रवर्तते |

तैजसादुभयमिति | एकादशकः पञ्चकश्चैतदुभयमपि प्रवर्तते[१] | आदिकाल उभयत्राप्यस्य[२] सहायत्वात् | वैकृतभूतादी[३] द्वावपि प्रकाशस्थितिशीलत्वात् न क्रियाशीले | ततस्तैजसमहङ्कारं क्रियाशीलं सहायमपेक्ष्यैकादशकं पञ्चकं च मलानयत? इति ||२५|| M^T35v1

कः पुनरेकादशक[४] इत्याह M^T35v1 ; M^R35v4 M^M26-6 M^T1v3 ; M^R3r5

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानि |
वाक्पाणिपादपायूपस्थान् कर्मेंद्रियाण्याहुः ||२६||[84]

बुद्धीन्द्रियाणीत्यादि | द्विविधमिन्द्रियम् | तत्र चक्षुर्येन दृश्यते | श्रोत्रं येन श्रूयते | त्वग्यया स्पृश्यते | रसनं येन रस्यते | नासिका यया घ्रायते | ता आख्या येषामिन्द्रियाणामिति शब्दप्रधानो निर्देशः | तानि चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनानासिकाख्यानि पञ्च | बुद्धिपूर्वकमर्थालोचनमिति बुद्धीन्द्रियाण्याहुः साङ्ख्याचार्याः | शब्दवशादन्यथा[६] क्रमः कृतः[७] | क्रमस्तु श्रोत्रत्वक्चक्षुरिति |

वाक्पाणिपादपायूपस्थानि[८]ति कर्मेन्द्रियाणि कर्माभिनिर्वर्तनात्[९] | अस्मादेव प्रयोगादुपस्थशब्दः पुंलिङ्गोऽप्यस्तीति[१०] ज्ञायते | स च स्त्रैणः पौरुषेयश्च | तत्र M^R36r1 M^T36r1

[84] 耳皮眼舌鼻 此五名知根
舌手足人根 大遺五作根 C^S

१ तैजसादुभयमिति | एकादशकः [M^R, एकादशः M^M, एतदाशयः E^{HS}] पञ्चकश्चैतदुभयमपि प्रवर्तते] $M^RM^ME^{HS}$, *om.* M^T २ उभयत्राप्यस्य] $M^RM^ME^{HS}$, उभयत्राप्य M^T ३ भूतादी] *em.*, भूतादि $M^TM^RM^ME^{HS}$ ४ एकादशक] M^T, एकादश $M^RM^ME^{HS}$ ५ अर्था] M^ME^S, पर्या E^Hअर्या M^TM^R ६ अयथा] M^T, अन्या $M^RM^ME^H$, अत्रा E^S ७ कृतः] $M^RM^ME^{HS}$, कृत्यः M^T ८ उपस्थान्] E^{HS}, उपस्था $M^TM^RM^M$ ९ अभिनिर्वर्त] $M^TM^ME^{HS}$, अभिनिर्पर्यर्त M^R १० पुंलिङ्गो] M^ME^{HS}, पुलिङ्गो M^TM^R

वागिन्द्रयं कण्ठस्थम् | अन्यानि प्रसिद्धान्येव |

एकादशकमिन्द्रियं दर्शयन्नाह

M^T36r1 ; M^R36r2 M^M26-13 M^T1v4 ; M^R3r7

उभयात्मक[१]मत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् |
गुणपरिणामविशेषान्नानात्व[२]ं बाह्यभेदाश्च ||२७||[85]

उभयात्मकमत्र मन इत्यादि | **अत्रे**त्यस्मिन्निन्द्रियवशे मन उभयात्मकमुभयस्वभावं बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च | स्वस्वविषयग्रहणकाले बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रिय[१]ं चेत्यर्थः | उभयत्राप्यस्य व्यापाराद् कि[३]ं लक्षणं तदित्याह सङ्कल्पयतीति **सङ्कल्पक[४]म्**, इदं नेदमिति |

कथमिन्द्रियमित्याह **इन्द्रियं च साधर्म्यादि**त्यादि | इन्द्रियैस्तुल्यत्वादियर्थः | यथा[५]न्यदिन्द्रलिङ्गं तथा मनोऽपीत्यर्थः | तत्रैकस्मादहङ्कारादुत्पन्नानां कथं स्वरूपभेदः | यच्छ्रोत्रादि बुद्धीन्द्रियम्, तत् प्रतिनियतविषयं नेतरविषयमपि | यद्वागादि कर्मेद्रियम्, तत् प्रतिनियतकर्म नेतरकर्मापि | M^M27-1

मनश्चोभयात्मक[६]म्, नैकात्मकमित्याह **गुणपरिणामविशेषान्नानात्वमि**ति | अहङ्कारस्था ये गुणाः सत्त्वादयस्तेषामन्योऽन्याभिभवाश्रयादिद्वारेण यः परिणा- M^T36v1 M^R36v1

[85]能分別為心 根説有兩種
三德轉異故 外別故各異 C^S

१ आत्मक] $M^T C_1^V C^G$, आत्वक M^R २ नानात्वं] $M^T C_1^V C^G$, नानात्व M^R

१ बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रियं] $M^T M^M$, बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियं M^R २ किं] *em.*, इति $M^T M^R M^M E^{HS}$ ३ सङ्कल्पयतीति] E^{HS}, सङ्कलपयती $M^T M^M$, सङ्कल्पेयती M^R ४ **सङ्कल्पकम्**] $M^R M^M E^{HS}$, सकत्पकम् M^T ५ यथा] E^{HS}, तथा $M^T M^R M^M$ ६ आत्मकम्] $M^M E^{HS}$, आत्मक $M^T M^R$

मविशेषस्तत एवैषां नानात्वम्[१] | त एव हि गुणाः परिणामविशिष्टा इन्द्रियव्यपदेशभाजो[२] नानाविषया भवन्ति | कथं देशनियमो वृत्तिनियमश्च | तत्र त्वगिन्द्रियं सर्वशरीरस्थितं[३] बाह्याभ्यन्तरवृत्ति, चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनानि शिरसि बहिः पृथक् पृथगवस्थितानि बाह्यवृत्तीनि | वागास्ये स्थिता | पाण्यादयश्च बहिरधस्तात् पृथक् पृथगवस्थिता बहिःकर्मविषया इत्यत्राह **बाह्याभेदाश्चे**ति | ये चान्ये विषयभेदा देशनियमवृत्तिनियमाभ्यां तेऽपि गुणपरिणामविशेषादेव | नात्रान्तराकारणान्तरम्[४]स्ति ||२७||

एषामिन्द्रियाणां कस्य का वृत्तिरित्याह

M^T36v7 ; M^R36r8 M^M27-10 37r1 M^T1v5 ; M^R3r8

शब्दादिषु[१] पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः |
वचनादानविहर[२]णोत्सर्गानन्दाश्च[३] शेषाणाम्[४] ||२८||[86]

शब्दादिष्वित्यादि | आदिशब्देन स्पर्शरूपरसगन्धाः | तेषु यथाक्रमं पञ्चानां श्रोत्रादीनां बुद्धी[५]न्द्रियाणामालोचनमात्रं वृत्तिरिष्यते साङ्ख्याचार्यै[६]: | श्रोत्रादीनि हि M^R37r1
विषयस्य प्रकाशनमात्रं कुर्वन्ति, निश्चयं तु बुद्धिः | तथा हि बुद्ध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयत इति सिद्धान्तः | कर्मेन्द्रियाणामपि वागादीनां यथाक्रमं वचनादानादीनि

[86]唯見色等塵 是五知根事
言執步戲除 是五作根事 C^S

१ शब्दादिषु] $M^T C^G E^{HS}$, शब्दरूपादिषु M^R, रुपादिषु $C_1^V C_2^V C^M C^T$
२ विहर] $M^R E^{HS} C_1^V C_2^V C^M C^G C^Y C^T$, विरेह M^T
३ च] $M^T M^R E^{HS} C^G C^Y C^T$, तु $C_1^V C_2^V C^M C^Y$
४ शेषाणाम्] $M^T M^R$, पञ्चानाम् $E^{HS} C_1^V C_2^V C^M C^G C^Y C^T$

१ नानात्वम्] $M^T M^M E^{HS}$, नात्वम् M^R २ भाजो] $M^T M^R E^{HS}$, भाजौ M^M ३ स्थितं] *em.*, स्थित $M^T M^R M^M E^{HS}$ ४ कारणान्तरम्] $M^T E^S$, कारणम् E^H ५ बुद्धी] $M^R M^M E^{HS}$, अबुद्धी M^T ६ आचर्यैः] $M^R M^M E^{HS}$, आचरीः M^T

१ वृत्तयः कर्माणि | तत्र वागिन्द्रियस्य नानाविधवर्णोच्चारणं२ कर्म, आदेयस्यादानं पाण्योः३, विहरणं देशान्तरगमनं पादयोः, उत्सर्ग आहारमलस्योत्सर्जनं पायोः, आनन्दनमानन्दो ह्लादः शुक्लविसृष्टिसंसृष्टिसुखं४५ तदुपस्थेन्द्रियवृत्तिः ||२८||

बुद्ध्यहङ्कारमनसां का वृत्तिरित्याह

M^T37r6 ; M^R37r7 M^M27-18 M^T1v7 ; M^R3v1

स्वालक्षण्यं१ वृत्तित्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या |
सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ||२९||[87]

स्वालक्षण्यं वृत्तिरित्यादि | स्वमात्मीयं लक्षणं यस्य तत् | स्वलक्षणम् | तस्य भावः स्वालक्षण्यम् | तदेव वृत्तिः | **त्रयस्ये**ति बुद्ध्यहङ्कारमनसामित्यर्थः | अध्यवसायो बुद्धेरभिमानोहङ्कारस्य सङ्कल्पो मनसः | त एवाध्यवसायाभिमानसङ्कल्पास्६ त्रयस्य वृत्तिः | एषां च बुद्ध्यादीनां त्रयोदशानां चतुर्विधा वृत्तिः असामान्या युगपत् क्रमशश्चेति७ | तत्रासामान्यां८ दर्शयितुमाह **सैषे**ति | येयमुक्ता वृत्तिः९ सैषा भवत्यसामान्या | या यस्य सा तस्यैव नान्येषामपीत्यर्थः | श्रोत्रस्य यच्छब्दप्रकाशनं तच्छ्रोत्रस्यैव नान्येषां त्वगादीनां द्वादशानाम् | एवं सर्वत्र योज्यं | सामान्यामाह **सामान्यकरणवृत्तिरि**ति | सामान्या चासौ करण१०वृत्तिश्चेति सामान्यकरणवृत्तिः | **प्राणाद्या वायवः पञ्चे**ति | प्राणा अद्य येषां वायूनां ते प्राणाद्याः |

M^T37v1 M^M28-1 M^R37v1

[87] 三自相為事 十三不共境
諸根共同事 波那等五風 C^S

१ स्वालक्षण्यं] $M^T M^R E^{HS} C_1^V C_2^V C^G C^Y C^T$, स्वालक्ष्यण्या C^M

१ वचनादानादीनि] E^{HS}, वचनादानादनि $M^R M^M$, वचनादानानि M^T २ वर्णोच्चारणं] $M^R M^M E^{HS}$, वर्णाच्चारणं M^T ३ पाण्योः] $M^R M^M E^{HS}$, *om.* M^T ४ आनन्द] $M^M E^{HS}$, आननन M^R, आनद M^T ५ शुक्लविसृष्टिसंसृष्टिसुखं] $M^R M^M E^{HS}$, शुक्लः विसृष्टिसंसृष्टिसुखं M^T ६ अभिमानसङ्कल्पास्] $M^R M^M E^{HS}$, अभमानं सङ्कलपास् ७ क्रमशश्चेति] $M^T M^R M^M$, क्रमश्चेति E^{HS} ८ तत्रासामान्यां] $M^R M^M E^{HS}$, तत्रासामान्यं M^T ९ वृत्तिः] $M^T M^M E^{HS}$, प्रवृत्तिः M^R १० करण] $M^T M^M E^{HS}$, कर M^R

प्राणापानसमानोदानव्यानाः[१] इति पञ्च वायवः | तत्र प्राणो यो मुखनासिकाभ्यां निर्गच्छति | यो नाभेरधः स्थितः सोऽपानः | येन कायेऽग्निर्दीपित आहारं[२] पचति स समानः | यो नाभिदेशादुद्यतशिरोगतिर्नादं[३][४] जनयति स उदानः | यः सर्वशरीरं[५] व्याप्य[६] स्थितः स व्यानः | एते त्रयोदशानामपि करणानां सामान्यवृत्तिः ||२९|| M^T38r1

करणप्रभाविकत्वद्[७] वायूनं युगपक्रमशो[८] वृत्तिमाह | M^T38r3 ; M^R37v11 M^M28-12 M^T1v8 ; M^R3v2

युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य[१] निर्दिष्टा |
दृष्टे तथाप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः ||३०||[88]

युगपदित्यादि | **चतुष्टयस्य त्वि**ति | तुशब्दो विशेषनार्थः | बुद्धिरहङ्कारो मनश्चक्षुरित्येतस्य चतुष्टयस्यैकस्मिन् रुपे युगपद्वृत्तिः | यथान्धकारे विद्युत्संपाते कृष्णसर्पसन्दर्शने[९] युगपदालोचनाध्यवसायाभिमानसङ्कल्पनानि[१०] भवन्ति | तथा हि चक्षुषाऽलोचितं बुद्ध्याध्यवसित[११]महङ्कारेणात्मीकृतं मनसा सङ्कल्पितमिति | क्रमशश्च तस्येति | चतुष्टयस्य क्रमेण कदाचिद्वृत्तिरिष्टा | मन्दप्रकाशे स्थाणुपुरुषोचितामूर्ध्वतां दृष्टवतः किं स्थाणुः पुरुष इति विकल्पः | तत्राकूञ्चनप्रसारणात् पुरुष इत्यध्यवसात्यः | तत आत्मीकरणादभिमान इति | M^R38r1 M^T38v1

[88] 覺慢心及根 或俱次第起
已見未見境 三起先依根 C^S

१ तस्य] $M^TM^RC_1^VC_2^VC^MC^GC^YC^T$, E^{HS}

१ प्राणापानसमानोदानव्याना] M^TM^R, प्राणपानव्यानोदानसमाना M^ME^{HS} २ आहारं] $M^TM^RM^M$, आहारं च E^{HS} ३ यो न] $M^RM^ME^{HS}$, येन M^T ४ नादं] E^{HS}, *add.* M^M, न्नादभ M^R, न्नदभ M^T ५ सर्वशरीरं] M^TE^{HS}, सर्वं शरीरं M^RM^M ६ व्याप्य] M^ME^{HS}, M^TM^Rव्याप ७ प्रभाविक] $M^RM^ME^{HS}$, प्रभावित M^T ८ क्रमशो] M^M, क्रमशा M^R, क्रमशां M^T ९ सन्दर्शने] $M^RM^ME^{HS}$, दर्शने M^T १० युगपद्] $M^TM^ME^{HS}$, युगद् M^R ११ आध्यवसित] $M^RM^ME^{HS}$, आव्यवसित M^T

येयमुभयथा[१] वृत्तिस् सा कस्मिन् विषय इत्याह **दृष्ट**[२] इति | अदृष्टे

तर्हि नास्तीत्याह **तथाप्यदृष्ट** इति | तथा मष्टे[३] अदृष्टोपि वृत्ति | किन्तु न[४] चतुष्टय- M^M29-1
स्य तस्य[५] तर्हीत्याह **त्रयस्ये**ति | बुद्ध्यहङ्कारमनसामित्यर्थः | तत्रापि तत्पुर्विका[६]
श्रोत्रादिपूर्विकेत्यर्थः | यथा[७] स्मर्तव्यमनुस्मरतः सङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया भ- M^R38v1
वन्ति ||३०||

अथ यदेतच्चतुष्टयं तत् किं युगपत् परस्परम्[८] व्यपेक्षं स्वां स्वां वृत्तिं प्रतिपद्यते M^T38v5 ;
किं वा निरपेक्षमित्याह M^R38v1
M^M29-3

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्पराकूतहेतुकीम् वृत्तिम् | M^T2r1 ;
पुरुषार्थ[९] एव हेतुर्न केनचित् कार्यते करणं ||३१||[89] M^R3v3

स्वां स्वामित्यादि | आत्मीयामात्मीयां वृत्तिं | **परस्पराकूतहैतुकीमि**ति | प-
रस्परस्य यदाकृतं स्ववृत्तिभोगस्तदेव हेतुः | तत्रभूतां परस्परकूतहैतुकीं वृत्तिं M^T39r1
चत्वारि करणानि प्रतिपद्यन्ते | तत्र चक्षुः बुद्ध्यादित्रयस्याकूतं ज्ञात्वा प्रकाशनं
प्रति[१०]पद्यते | एवं बुद्धिरहङ्कारो[११] मनश्च त्रयाणामाकूतं ज्ञात्वाध्यवसायमभिमानं

[89]十三不由他 能作自用事
我意是因緣 無有別教作 C^S

१ पुरुषार्थ] $M^T C_1^V C_2^V C^G C^M C^Y C^T$, पुरुषात्व M^R

१ येयमुभयथा] $M^T M^M E^{HS}$, ये यथा M^R २ **दृष्ट**] $M^T M^R M^M E^H$, अदृष्टे E^S ३ मष्टे अदृष्टोपि] $M^T M^R M^M$, अदृष्टे दृष्टेपि E^S, †††ष्टे दृष्टेपि E^H ४ न] $M^R M^M E^{HS}$, *om.* M^T ५ तस्य] M^T, *om.* $M^R M^M E^{HS}$ ६ तत्पुर्विका] $M^T M^M E^{HS}$, तत्पुर्वका M^R ७ यथा] $M^T M^R M^M E^H$, तथा E^S ८ परस्परम्] $M^T M^M E^{HS}$, पसरपरस् M^R ९ प्रति] $M^T M^R M^M E^H$, पति E^S १० अहङ्कारो] $M^R M^M E^{HS}$, अहङ्कारे M^T ११ ज्ञात्वाध्य] $M^T M^R E^H$, ज्ञात्वा बुध्यM^M, ज्ञात्वा बुद्ध्य E^S

सङ्कल्पनं च प्रतिपद्यन्ते | क्रमशश्च परस्पराकूतहैतुकीम् | किन्तु पूर्वपूर्वहेतुकी द्रष्तव्या | यथा कस्य[१]चिदुपनिमन्त्रणं श्रुतवतः श्रोत्रवृत्तिं ज्ञात्वा, बुद्धिर्गमना-याद्धावस्यति[२] | तद्वृत्तिं[३] ज्ञात्वा अहङ्कारो मोदकानहं भक्षयिष्यामीति मन्यते | तद्वृत्तिं ज्ञात्वा मनः प्रचुरं घृतं प्रापयिष्यामीति किं स्तोकमिति सङ्कल्पयतीति | एवं बाह्या[४]-न्यपि करणानि स्वां स्वां वृत्ति[५] परस्पराकूतहैतुकीं प्रतिपद्यन्त इति | एतानि किमात्मार्थम् स्वां स्वां वृत्तिं प्रतिपद्यन्ते किमन्यार्थमित्याह **पुरुषार्थ एव हेतुरि**ति | पुरुषस्यार्थो विषयोपभोगः कैवल्यं च स वृत्तिहेतुः | नन्वीश्वरः कर्ता जगतः, स एव बुद्ध्यादिकलापं सृष्ट्वान्येन पुरुषस्यार्थं संपद्यते | तथा चोक्तं

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा | इति

M^R39r1

तत्राह न केनचित् कार्यते करणमिति | प्रधानव्यतितेकेण न कश्चित्बुद्ध्यादिक्रणं स्वां स्वां वृत्तिं कारयतीत्यर्थः | यदि कर्ता स्यात् किमिति प्रकृतिमपेक्षते | नापि सश्वरचादिन प्रकृतिरभ्युपगत[६]व निश्चेतनत्वात् | प्रकृतेः सचेतनोधिष्ठाता कर्ता-परो गवेष्यत इति चेत् पुरुष एवाधिष्ठा | अचेतना प्रकृतिः | एतदु[७]क्तमेव प्राक् ||३१||

M^M30-1

कतिविधमन्तः करणमित्याह

M^T39v7 ; M^R39v1 M^M30-5 M^T2r2 ; M^R3v5

करणम् त्रयोदशविधं तदाहरणधारण[१]प्रकाशकरम् |

१ धारण] $M^T C_1^V C_2^V C^G C^M C^Y C^T$, करण M^R

१ कस्य] $M^R M^M E^{HS}$, यस्यM^T २ स्यति] M^T, सित $M^R M^M$, सिता E^{HS} ३ तद्] $M^T E^{HS}$, द् M^R, *om.* M^M ४ बाह्या-] $M^R M^M E^{HS}$, वाक्या M^T ५ वृत्तिं] $M^R M^M E^{HS}$, प्रवृत्तिं M^T ६ अभ्युपगत] $M^R M^M E^{HS}$, अभ्युतगत M^T ७ एतद्] $M^T M^M E^{HS}$, रूचे एतद् M^R

कार्यं च तस्य दशधाऽहार्यं[१] धार्यं प्रकाश्यं च ||३२||[90]

करणं त्रयोदशविधमित्यादि[१] | पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि बुद्ध्यहङ्कारमनांसि च त्रिणि एतत्त्र[२]योदशविधम् | करणं करोतीति, 'कृत्यल्युटो बहुलम्'[91] इति कर्तरि ल्युट् | M^T40r1

तत्र कस्य[३] का क्रिया यदपेक्षया करणमित्याह **तदाहकरणधारणप्रकासकरमि**ति | तत्करणमाहरणादीति करोतीति | तत्र कर्मेन्द्रियाण्याहरणं कूर्वन्ति बुद्ध्यहङ्कारमनांसि धारणं, बुद्धीन्द्रियाणि प्रकाशमिति | किं तत्कार्यं यस्याहरणं कुर्वन्तीत्याह **कार्यमि**ति | तस्य करणस्य दशविधं कार्यम् | तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाः पञ्चेति दशधा | पूर्वे द्विविधास् सूक्ष्मास्तन्मात्रलक्षणाः सुखैकस्थभावत्वाद्दिव्याः, स्थुला आकाशादयस् सूखदुःखमोहात्मक[४]त्वाद्दिव्या इति | एतत्कार्यं बुद्धीन्द्रियाणां प्रकाश्यं | वागादिनामुक्त्यादानादिकर्मकर्तृत्वात् कार्यम् | तत्र वाचा शब्दस्य पाणिभ्यामादेयस्याह्रियमाणत्वादु[५]भयमप्याहर्यम् | विहार्यं[६] विहरणस्थानं पूर्वावयवन्यासेनोत्तरावयवाक्रमणे च पादाभ्यामाह्रियमाणत्वादाहार्यं अन्यथा[७] कथमुत्सर्गानन्दौ स्याताम् | उभयमपि कर्मेन्दिर्यापिविषयं | बुद्ध्यहङ्कारमनसां धार्यं तैरन्तः स्ववृत्त्यावधार्यमाणत्वात् ||३२|| M^T40v1

90 作具數十三 能作牽執照
其事有十種 應引持照了
91

१ ऽहार्यं] $C_1^V C_2^V C^M C^G C^Y C^T$, हार्यं E^{HS}

१ इत्यादि] $M^R M^M E^{HS}$, इत्याह M^T २ एतत्त्र] $M^M E^{HS}$, एतत्र $M^T M^R$ ३ तत्र कस्य] $M^T M^R E^H$, तस्य M^M, तत्र तस्य E^S ४ त्वाद्दिव्या] $M^T M^R M^M$, त्वाददिव्या E^{HS} ५ स्याह्रियमाणत्वाद्] $M^T E^{HS}$, स्याहीयमाणत्वाद् M^M,स्यादुभयमाणत्वाद् M^R ६ विहार्यं] $M^R M^M E^{HS}$, *om.* M^T ७ अन्यथा] $M^R M^M E^{HS}$, अन्या M^T